

A Review on the Early Iron Age in Central Zagros

Amir Saed Mucheshi¹
(65-90)

In this article, by analyzing the research activities conducted in the Central Zagros region in the Iron Age, the shortcomings, contradictions, questions and theories have been expressed, and in addition to presenting the general framework of previous researches, they have been criticized and analyzed. For this purpose, past and current published activities as well as some unpublished reports have been considered. This can be useful in identifying future research priorities. The transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Central Zagros is largely unknown, and in archaeological excavations in this area, due to lack of accurate stratigraphic excavations, terms such as Iron Age I, II and III cannot be used for its different areas. Therefore, in this article, the general term of the Early Iron Age for Iron Age I and II is used. The Central Zagros region has long been interesting to archaeologists. The French geologist Jacques de Morgan visited the Luristan region in the 19th century and identified many sites. Ernst Herzfeld in the early years of the twentieth century surveyed many areas of the Zagros region and identified Tepe Giyan in the county of Nehavand. This site was later excavated by G. Contenau and R. Ghirshman. Stein conducted archaeological research in Luristan and excavated several Iron Age tombs in Hulailan and Badawar. Almost at the same time as Stein, the Holmes expedition was one of the teams that conducted archaeological studies in the Luristan region under Schmidt's direction. In 1934 and 1935, he conducted archaeological surveys and excavations in Luristan, and in 1938, he excavated Surkh Dum for three weeks; this site is highly important for reasons such as being a settlement land and having hundreds of different objects. Sites such as Kamtarlan, Chigha Sabz and Surkh Dum were excavated during performing this research. A review of the research background conducted in the Central Zagros region indicates that the excavations were scattered and non-purposeful and at first, more attention was paid to objects. In the early studies of the Iron Age, there was no definite plan, and most of the information obtained was based on individual, and in some cases, incidental research. The lack of necessary standards in excavations has made the problem more complex. Some of the excavations were not fully published or were later conducted by others. These problems are observed in some sites such as Tang-i Hamamlan, Surkh Dum, Cheshmeh Mahi, Tepe Giyan, Khatun Ban, Jameh Shuran, Tepe Guran, Chigha Sabz, and Kamtarlan. The Iron Age in the Central Zagros is often based on studies conducted in the 1970s and 1980s. These researches started with scattered studies, and projects related to Luristan bronzes were revived. Attempts to identify bronze makers as well as their stylistics, and their geographical origin were among the reasons for focusing on Iron Age activities in the Central Zagros. Previous scattered studies were mostly based on the stylistics of objects. In the following decades, Luristan bronzes were strongly considered, and the research teams of the Danish in Hulailan, the British team in Delfan (Dilfan), and the Belgian delegation in Pusht-i Kuh (Ilam Province) conducted extensive studies in this field. In the 1970s and 1980s, during the Godin project, valuable surveys and excavations were conducted, based on which a purposeful approach on chronology, settlement

doi
10.22059/jarcs.2020.300093.142861
Print ISSN: 2676-4288- Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

Received: 29 March, 2020; Accepted: 10 June, 2021

1. Corresponding Author Email: saedmucheshi@gmail.com.
Assistant Professor, Department of Art and Architecture, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran.

patterns, comparison to the Bronze Age, and connections of the Central Zagros to other regions were considered. Nevertheless, problems, such as separation of Iron Age I and II phases from each other, involvement of theories in the north of the Central Plateau in the Central Zagros region, and uncertainty of the period of some pottery traditions like Elamite/Kassite goblets are among its shortcomings. It should also be noted that this study did not cover all parts of the Central Zagros. Clare Goff's research in the 1970s considerably contributed to the understanding of the Iron Age in the Luristan region. The excavations of Louis Vanden Berghe in Pusht-i Kuh led to excavation of 11 Early Iron Age cemeteries, which have been thoroughly investigated in the chronology of objects obtained from this area. The Danish excavation in Tepe Guran had a good sequence, but the speed of the excavation and the lack of phasing have somewhat reduced the quality of the work. The timing of the use of iron metal, either as a decoration or as a public tool in the Central Zagros, has not been precisely determined. Among the findings of Iron Age I, currently there is no conclusive evidence, and the beginning of this phase is based more on pottery changes. In the studies of this area, the emergence of gray Gray Ware as well as Kassite/Elamite pottery and the end of Godin III pottery tradition is regarded as the beginning of the Iron Age. Lack of gray pottery in all areas of the Central Zagros as an indicator, contradiction at the beginning of the Iron Age, existence of different traditions such as the difference between Pish-i Kuh and Pusht-i Kuh (Table 1), and lack of separation of pottery from settlement sites with cemeteries are among the challenges of this phase. This complexity is intensified in Iron Age II, so that it is not presently possible to distinguish between this phase and the previous phase. Although pottery has been introduced as Iron Age II, firstly, these samples exhibit regional differences and secondly, their start, end or phasing time is unknown. Among the types of gray pottery, no distinction can be made between Iron Age I and II pottery. Based on surveys and excavations of cemeteries in this period, we encounter a decrease in settlement or a change in settlements, and our evidence from this period is more incomplete than that of the previous period. In general, lack of a chronological framework for its various regions, scattered surveys, lack of standards in excavations, or long delays in the publication of reports, are among the problems in the Central Zagros region. Additionally, inadequate recording, different interpretations, lack of separation of the different phases of the Iron Age, imposing theories on data, paying attention to objects and neglecting details like architecture, and not paying sufficient attention to the findings of northern Mesopotamia are other problems. Furthermore, uncertainty of the beginning of the Iron Age in different parts of the Central Zagros, lack of detailed study of economic, technological and political changes from the Bronze Age to the Iron Age, uncertainty of the impact of atmospheric factors on sites, ambiguity of the Central Zagros association with the Ilam civilization and lack of accurate excavation in areas covering all phases of this period are among the other problems. Moreover, insufficient knowledge of Luristan bronzes and unknown details such as manufacturers, production centers, accurate stylistics, and time of their production are other shortcomings of the Iron Age of the Central Zagros region. To start research activities in the Central Zagros region, considering these shortcomings, we need purposeful, long-term, question-based projects using interdisciplinary studies.

Keywords: Early Iron Age, Central Zagros, Interpretation of previous activities, Questions and Shortcomings.

پرسش‌ها و خلأهای مطالعاتی عصر آهن اولیه در زاگرس مرکزی: تحلیلی بر فعالیت‌های صورت گرفته^۱

امیر ساعدموشی

استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰

چکیده

در نوشته حاضر سعی شده تا با یافته‌های باستان‌شناسی عصر آهن اولیه (I و II) زاگرس مرکزی به نقایص مطالعاتی آن پرداخته شود و با ارزیابی آن و نیز در نظر گرفتن نظریات پژوهشگران مختلف در این حوزه به ذکر تناقضات، کاستی‌ها و پرسش‌های مطرح‌شده ارائه شود. ارزیابی مطالعات انجام‌شده دال بر این است که مطالعات اولیه عصر آهن غالباً در مورد سبک‌شناسی اشیائی بوده که به منطقه لرستان منتسب شده و چهارچوب گاهنگارانه، زمان شروع عصر آهن، شناسایی مواد فرهنگی این دوره، تفکیک فازهای مختلف از هم و شناسایی نوع روابط زاگرس مرکزی با مناطق اطراف را به خوبی نشان نمی‌دهد. مشکلاتی چون بومی بودن مواد فرهنگی عصر آهن، تناقض در گاهنگاری، تعمیم نظریات دیگر مناطق به داده‌های این ناحیه، انقطاع در پژوهش‌های هدفمند، نبود محوطه‌های متعدد کاوش شده، استاندارد پایین کاوش‌ها در گذشته و وجود تناقضات در آنها، اتکا بر داده‌های به دست آمده از قبرستان، عدم انتشار نتایج بررسی‌ها، کاوش‌ها و عدم استفاده از علوم میان رشته‌ای از دیگر معضلات این دوره در زاگرس مرکزی است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که برای درک بهتر از این مسائل باید پژوهش‌های میدانی پرسش محور در این منطقه صورت گیرد و در کنار آن برای تحلیل مناسب از یافته‌های قدیمی، مطالعات آزمایشگاهی و میان رشته‌ای را مدنظر قرار داد.

واژه‌های کلیدی: عصر آهن اولیه، زاگرس مرکزی، تحلیل فعالیت‌های پیشین، پرسش‌ها و کاستی‌ها.

۱. مقدمه

عصر آهن در ایران به لحاظ رویدادها و نیز نقشی که در شکل‌گیری حکومت‌های بزرگ دوره تاریخی داشته است از ویژگی خاصی برخوردار است. در مطالعات عصر آهن شمال فلات مرکزی، شمال شرق و شمال غرب ایران که توسط باستان‌شناسان مختلفی صورت گرفته، نظریه مهاجرت آریایی‌ها در تبیین تفاوت در مواد فرهنگی این دوره نسبت به دوره مفرغ ارائه شد (Young, 1967)؛ نظریه‌ای که در آغاز مطالعات عصر آهن زاگرس مرکزی خیلی مطرح نبود. دلیل بی‌توجهی به این ناحیه به خاطر این بود که در شروع مطالعات عصر آهن زاگرس مرکزی هنوز نظریه مهاجرت در ایران تبیین نشده بود و دلیل مهم‌تر به مفرغ‌های لرستان بازمی‌گشت؛ کشفیاتی که بازارهای تهران و اروپا را با انبوهی از مفرغ‌های ناشناس و جالب روبرو کرده و جامعه علمی را به سوی شناخت منشأ جغرافیایی و زمانی اشیاء قاچاق به دست آمده بیش از هر چیز سوق می‌داد. از این‌رو رویکرد اولیه در شناخت عصر آهن زاگرس مرکزی به مطالعه این مفرغ‌ها و جوانب مختلف آن معطوف شد، اما بعدها و پس از ارائه نظریه مهاجرت آریایی‌ها و ارتباط آن با سفال خاکستری عصر آهن در ایران، باستان‌شناسانی چون یانگ که چنین دیدگاهی داشتند در جریان مطالعات خود در زاگرس مرکزی، مایل بودند با همان نگاه به تحلیل داده‌های زاگرس مرکزی بپردازند (یانگ، ۱۳۸۲).

در نوشتار حاضر به دلیل روشن نبودن مرحله‌بندی (فازبندی) دقیق عصر آهن منطقه زاگرس مرکزی از اصطلاح عصر آهن اولیه برای عصر آهن I و II استفاده شده است. در این منطقه لایه‌نگاری و شناخت توالی

کاملی از زیر دوره‌های عصر آهن حاصل نشده و هنوز نمی‌توان از اصطلاحات مشخص و قابل تمیزی مانند عصر آهن I، II و III و یا غیره استفاده کرد و در صورت ارائه نیز نمی‌توان آن را به تمام این ناحیه تعمیم داد. در منطقه شمال غرب ایران، تپه حسنلو دارای توالی مناسبی از فازهای عصر آهن و به‌ویژه در بقایای معماری است (Dyson, 1989) و فازهای مختلف آن از هم تفکیک شده است. هرچند باید اشاره کرد که گزارش‌های موجود از این محوطه به‌ویژه در عصر آهن هم دارای تناقض بوده (Muscarella, 2006) و اخیراً نیز فازبندی لایه‌های عصر مفرغ و آهن آن به چالش کشیده شده است (Danti, 2013a, b). بنابراین تفکیک دقیق فازهای عصر آهن زاگرس مرکزی که از مشکلات مضاعفی نیز برخوردار است، فعلاً ممکن نیست.

یکی از معضلات اصلی در شناخت دوره آهن در زاگرس مرکزی، به دلیل اطلاعات محدود ما از کاوش‌های نظارت شده است. پژوهش‌های صورت گرفته در این منطقه در قالب پروژه‌های هدفدار و بلندمدت نبوده و عمدتاً به بررسی‌ها و کاوش‌های پراکنده محدود می‌شود. پژوهش‌ها عمدتاً برنامه زمان‌بندی مشخصی ندارند و هدف کاوش آنها محدود به شناخت ابزارها و منشأ آنها بوده، از این‌رو هنوز توالی گاهنگاری مشخصی برای مناطق مختلف غرب ایران در دوره آهن وجود ندارد. بومی بودن فرهنگ نواحی مختلف زاگرس مرکزی این امر را تشدید کرده است. نقدهایی بر فعالیت‌های پژوهشی صورت گرفته نیز وارد است به عنوان مثال لایه‌نگاری کاوش تپه گیان بر اساس عمق قبور بوده و بر لایه‌های معماری توجه چندانی صورت نگرفته است. چندین کاوش نیز توسط باستان‌شناسان ایران صورت گرفته بود که نتایج آن توسط کاوشگران چاپ‌نشده و بعداً توسط دیگران به آنها اشاره شده و یا منتشر شده است. قبرستان خاتون‌بان توسط علی‌اکبر سرفراز (Haerincx *et al.* 2004) و قبرستانی با نام کُنامَزان^۱ توسط محمود کردوانی کاوش شد که بعدها نتایج آن با نام قبرستان ایلام به چاپ رسید. بر اساس مطالعاتی که روی استخوان‌های این قبرستان انجام شده به یافته‌های ۱۶ گور اشاره شده است. این قبرستان به دوره اواخر مفرغ و عصر آهن I و II تاریخ‌گذاری شده است (اورلت، ۱۳۹۴: ۳۶-۳۴; Overlaet and Haerincx, 2010: 227; Soto-Riesle and Dastugue, 1983). کاوش محوطه جامه‌شوران ماهیدشت به خوبی منتشر نشده و به اشارات مختصر در مقالات مرتبط بسنده شده است. در همین کاوش نیز یافته‌های بعد از عصر آهن I به خوبی تبیین نشده است و از سفال‌هایی یاد می‌شود که طرح‌ها و مستندات کاملی در مورد آنها ارائه نشده است (لوین، ۱۳۸۱). در سایر مناطق، کاوش صرف در قبرستان‌ها نیز یکی از معضلات پیش رو است.

نحوه گذر از عصر مفرغ به آهن به خوبی تبیین نشده و بدون تفکیک مواد فرهنگی فقط به تغییرات کلی سفال و اشیاء اشاره شده است. تسلسل زمانی این دوره در مناطق مختلف به خوبی شناسایی نشده و همین عامل باعث شناخت ناقص پژوهشگران از بررسی‌های باستان‌شناختی این نواحی شده به نحوی که برای مقایسه سفال‌ها و یافته‌های خود معمولاً به نواحی اطراف چشم می‌دوزند. در اینجا ارائه چهارچوب گاهنگارانه-ایی که یافته‌های عصر آهن زاگرس مرکزی را به صورت مدون ارائه دهد غیرممکن می‌سازد، ولی سعی می‌شود تا بر اساس تعاریف کلی زمان‌بندی که در مورد عصر آهن ارائه شده (عصر آهن I و II)، کلیاتی از نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های صورت گرفته در این ناحیه بیان گردد.

۱-۱. پیشینه پژوهشی

زمین‌شناس فرانسوی ژاک دیمورگان در قرن نوزدهم از منطقه لرستان بازدید کرده و تپه‌ها و آثار زیادی را شناسایی کرد (De Morgan, 1896: 3-6). هرتسفلد برای اولین بار در سال‌های آغازین سده بیستم به ایران آمد و مخصوصاً در سال ۱۹۰۵ مناطق زیادی از ناحیه زاگرس را بررسی کرد و در سال ۱۹۲۸ در حین بررسی شرق لرستان موفق شد تپه گیان در شهرستان نهاوند را شناسایی کند (Herzfeld, 1941). حفاری این تپه بعداً توسط جرج کنتنو و رومن گیرشمن صورت گرفت و از جمله محوطه‌هایی است که کاوش‌های گسترده‌ای در آن انجام شد. دلیل انتخاب گیان برای کاوش توسط جرج کنتنو و رومن گیرشمن به دست آمدن سفال‌های منقوش و اشیاء مفرغی از آن بود. کاوش‌ها در سال ۱۹۳۱ و ۱۹۳۲ در این محوطه انجام شد و گزارش نهایی آن در سال ۱۹۳۵ منتشر شد (Contenau and Ghirshman, 1935). متأسفانه لایه‌نگاری لایه فوقانی آن (I) که متعلق به عصر آهن است تا حدودی گیج‌کننده است و دلیل آن مبنا قرار دادن عمق قبور به عنوان شاخص گاهنگاری آنهاست، به طوری که بعضی از گورهای حاوی سفال‌های شاخص لرستان که در شیب تپه واقع شده بودند - که جدیدتر از سفال‌های عصر آهن I هستند- در عمق‌های پایین‌تری به دست آمده‌اند و حتی تحلیل‌های بعدی هنریکسون جهت تاریخ‌گذاری آنها، همه نمونه‌های کاوش شده را شامل نمی‌شود و در تحلیل خود برخی را حذف کرده است (Henrickson, 1983-4). پیش از وی نیز یانگ بر اساس ارتباط لایه‌نگاری بین قبور و بقایای ساختمان بزرگی که ساختمان I نامیده می‌شوند قبور را مجدداً مورد ارزیابی قرار داده بود (Young, 1965: 64).

آندره گدار اولین کتاب مرجع در مورد لرستان را با عنوان مفرغ‌های لرستان به چاپ رساند (Godard, 1931). استین پژوهش‌هایی در لرستان انجام داد و چند گور عصر آهنی در تپه کزآباد^۱ هلیلان و مائیل‌بگ بدآور انجام داد (Stein, 1940). تقریباً هم‌زمان با استین، گروه هلمز از جمله هیئت‌هایی بود که مطالعات باستان‌شناختی را در منطقه لرستان به سرپرستی اشمیت به انجام رساند. این گروه بعد از فصل دوم کاوش در شهر ری، بنا به درخواست آرتور اپهام پوپ رئیس وقت مؤسسه باستان‌شناسی و هنر ایران، به لرستان چشم دوخته بود. اشمیت در سال ۱۹۳۴ از خرم‌آباد به تنگ کله‌هرد^۲ رفت و به صورت سواره اطراف دره رومشگان و پل‌دختر را بازدید کرد. تعدادی از محوطه‌های شناسایی‌شده قبلاً توسط استین و پیش از او توسط دیمورگان مورد بازدید قرار گرفته بودند (Schmidt, et al. 1989: 9). بررسی سال ۱۹۳۵ آنها به بازدید از چند محوطه محدود شد و در محوطه‌های فصل آخر از دوره آهن خبری نبود (Ibid: 12). اشمیت کاوشی را در گر زوره^۳ در سال ۱۹۳۵ انجام داد (Maurites and van Loon, 1989: 13). کاوش‌های ری و تخت‌جمشید، فعالیت‌های لرستان را تا سال ۱۹۳۵ به تعویق انداخت (Schmidt, 1989: 1). در سال ۱۹۳۸ اشمیت به مدت سه هفته در سرخ‌دم کاوش کرد (Schmidt et al. 1989)؛ محوطه شاخصی که به دلایلی چون استقرار بودن، دارا بودن صدها شیئی مفرغی، عاج، استخوان، بدل‌چینی و سفال و نیز ۲۰۰ مهر استوانه‌ای و استامپی بسیار حائز

1. Kazābābd
2. Tang-i Kaleherd
3. Gar Zore

اهمیت است (Muscarella. 1981: 327). اشمیت در سرخ‌دم در سه نقطه کاوش انجام داد که شامل گورهای اواخر عصر مفرغ، استقرار اواخر عصر مفرغ و معبد سرخ‌دم در ۲۰۰ متری شرق گورستان و سازه‌های اطراف آن بود که به اواخر عصر مفرغ و اوایل عصر آهن تاریخ‌گذاری می‌شد (Schmidt *et al.* 1989: 49). کاوشگران سرخ‌دم به دلایلی چون کمبود وقت، لایه‌نگاری پیچیده، تعداد زیاد یافته‌ها و نیز کاوش‌های قاچاق قبل از کاوش، نتوانستند به ارتباط بین یافته‌های دیوارها، کف‌ها و زیر دوره‌های ساختمان پی ببرند (اورلت، ۱۳۹۲: ۶۰). هرچند اورلت و کاوشگران به عصر آهن I اشاره کرده‌اند اما لایه متقنی که بیانگر این دوره باشد کاوش نشده و در معبد سرخ‌دم پس از لایه ۳ب (اواخر عصر مفرغ و اوایل عصر آهن؟)، در عصر آهن I دچار گسست شده و لایه بعدی ۳آ است که دارای آثار عصر آهن II و لایه‌های ۲ج، ۲ب، ۱أ و ۱ همگی فازهای مختلف عصر آهن III را دربر می‌گیرد (اورلت، ۱۳۹۲: تصویر ۲۳). کاوش مکان‌هایی چون کمترلان، چغاسیز و سرخ‌دم در خلال این پژوهش‌ها انجام گرفت. گروه اشمیت از محوطه دم‌آویزه^۱ در دره خاوه نیز بازدید کرد (Schmidt. 1938: 212-214) و استین در کاوش خود در دم‌آویزه که آن را مویلبک^۲ نامید (Stein. 1940: 281)، دو تدفین با سفال‌های عصر مفرغ و سفال‌های باباجان III به دست آورد که احتمالاً نشان‌دهنده استفاده مجدد از قبور عصر مفرغ، در خلال عصر آهن متأخر است (اورلت، ۱۳۹۲: ۷۱).

یانگ در سال ۱۹۶۱ بررسی شرق لرستان را با اعتبار پروژه حسنلو انجام داد. بررسی در دره‌های اسدآباد، کنگاور، صحنه، نهاوند و بروجرد و با تمرکز بر اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول به انجام رسید و محوطه‌های زیادی از همه دوره‌ها شناسایی شد. علاوه بر دره‌های مناطق نامبرده، بررسی مختصری نیز در خرم‌آباد صورت گرفت (Young. 1966: 228). یکی از کاوش‌های درخور توجه در محوطه استقرار و قبرستان گوران توسط گروه دانمارکی است. در گوران علاوه بر شناسایی دوره نوسنگی، قبور عصر مفرغ و آهن و نیز لایه‌های استقراری عصر مفرغ با سفال‌های گودین III، چندین فاز (از قدیم به جدید) شامل لایه سفال‌های عصر آهن I حاوی ساغرهای کاسی/ایلامی؛ لایه دارای سفال‌های نقش پاشیده^۳ و نیز لایه‌ای با سفال‌های عصر آهن III شناسایی شد (Thrane. 2001; Thrane. 1970: 30-2). پس از کاوش گوران، تنگ حمام‌لان توسط گروه دانمارکی کاوش شد که در دو گزارش کوتاه علاوه بر آثار قدیمی‌تر، به بقایای عصر آهن I و II نیز اشاره شده است (Thrane. 1964: 155-159; 1968: 22-23). یکی از معضلات کاوش‌های قدیمی عدم انتشار گزارش کامل آنها است که این قضیه در مورد کاوش تنگ حمام‌لان نیز صادق است (Thrane. 1965). عدم کاوش دقیق، زمان کم و عدم ثبت مناسب، باعث شده تا تفسیر متفاوتی از ماهیت آن ارائه شود به طوری که ترین معتقد است که در بالای تنگ حمام‌لان ساختمانی شبیه معبد سرخ‌دم قرار داشته؛ در حالی که اورلت آن را یک گور ساده می‌داند (اورلت، ۱۳۹۲: ۵۴).

سؤالات اصلی مطرح‌شده در مورد مفرغ‌های لرستان در مورد تاریخ‌گذاری، منشأ و سازندگان آنها بود (Vanden Berghe. 1971: 263) و جهت پاسخ به این موارد هیأت دانمارکی‌ها به سرپرستی یورگن ملگارد و هنریک ترین در دشت هلیلان و با تأکید بر تپه گوران در سال ۱۹۶۶ (Thrane. 1970)، گروه انگلیسی به سرپرستی کلرگاف در باباجان در دره دلفان لرستان (Goff. 1977, 1978) و هیأت بلژیکی‌ها در پشتکوه

1. Dum-awēza
2. Mauyilbak
3. Trickle paint

(استان ایلام) (اورلت، ۱۳۹۲) بر مطالعات گسترده‌ای متمرکز شدند. اعضای شرکت دانمارکی کمپساکس که از فعالیت‌های باستان‌شناختی آنها در سال‌های ۱۹۶۲-۶۴ لرستان حمایت نمود، قبل از ورود باستان‌شناسان در کاوش‌های غیرعلمی شرکت می‌کردند و هنگام شروع کار حرفه‌ایی توسط باستان‌شناسان، اطلاعات روزانه خود را در اختیار باستان‌شناسان قرار دادند (Meldgaard et al. 1963). یورگن ملدگارد دانمارکی در سال ۱۹۶۲ بررسی کوتاهی را در لرستان انجام داد و در سال ۱۹۶۳ بر روی تپه گوران در دره هلیلان با هدف تاریخ‌گذاری مستند مفرغ‌های لرستان متمرکز شد (Meldgaard et al. 1964; Mortensen. 1975; Thrane. 1970b)، اما گروه دانمارکی‌ها نیز مانند اورل استین اشیاء گونه‌نمای لرستان را پیدا نکرد. هرچند کاوش سرخ‌دم قبل از این گروه‌ها توسط اشمیت انجام شد، اما نتایج آنها با مرگ اشمیت، بعدها به همت ون لون و کورورز چاپ شد (Van Loon and Curvers. 1989). ماسکارلا پیش از چاپ گزارش آنها، به وجود اطلاعات ناقص، گزارش‌های کوتاه، تأثیر اختلاف بین پوپ و ون لون بر کیفیت کار، کمبود اطلاعات لایه‌نگاری و نیز تناقض در لایه‌نگاری‌های آن اشاره کرده است (Muscarella. 1981: 331-2).

چشمه‌ماهی دارای محوطه‌ایی استقراری و یک قبرستان در مجاورت آن است که یولاندا ملکی پس از کاوش‌های قاچاق در آن حضور یافت و تعدادی از اشیاء به دست آمده از آن را خریداری نمود و پس از آن نیز تعدادی دیگر که ادعا می‌شد از این مکان به دست آمده است را خرید و همه آنها را بدون تفکیک به چاپ رساند. واندنبرگ نیز او را در این بازدید همراهی کرد و اشیاء را مجدداً داخل قبور قرار داده و دوباره کاوش می‌کردند و از بالا نظاره‌گر این روند بودند (اورلت، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۸؛ Maleki. 1964: 3-26). مقاله ملکی در مورد این اشیاء دارای ایرادات بسیار اساسی است (اورلت، ۱۳۹۲: ۵۵).

کلرگاف مید در ۱۹۶۳ و ۱۹۶۴ بررسی‌هایی را در استان لرستان انجام داد. این بررسی‌ها نخست با همکاری گروه باستان‌شناسی دانمارکی‌ها در ایران بود، که نیمه غربی استان را شامل می‌شد و در سال بعد فعالیت در نیمه شرقی ادامه پیدا کرد. در نتیجه این بررسی‌ها چهارچوب گاهنگاری تاریخی منطقه از هزاره پنجم تا هزاره اول بر اساس داده‌های به دست آمده از بررسی‌ها ترسیم شد (Goff. 1971). در فصل دوم تپه باباجان در نزدیکی نورآباد به دلیل ابعاد آن که احتمالاً مرکزی منطقه‌ایی بود- و نیز وجود سفال‌های دوره نوسنگی برای کاوش انتخاب شد. کاوش باباجان در ۱۹۶۶ به مدت دو ماه با حمایت مالی موسسه باستان‌شناسی دانشگاه لندن انجام گرفت (Goff. 1968: 105). پس از این فصل کاوش‌های متعددی در این تپه صورت گرفت (Goff. 1968, 69, 70, 71, 77, 78, 85). بررسی‌های باستان‌شناختی تا ۱۹۶۷ و مجموعاً به مدت شش ماه در پیشکوه (استان لرستان) ادامه داشت (Goff. 1971: 131).

فعالیت پژوهشی در تپه نوشیجان با حمایت مالی موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا، موزه بریتانیا، آکادمی بریتانیا، موزه هنر متروپولیتن، موزه آشمولین و سازمان حفاظت ابنیه تاریخی و مرکز باستان‌شناسی ایران انجام شد. این کاوش به سرپرستی دیوید استروناخ در دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی انجام شد و آثار دوره ماد آن جالب توجه است (Stronach and Roaf. 1978: 1). تا سال ۱۹۷۷ پنج فصل کاوش در این محل انجام گرفت و در فصل آخر بررسی باستان‌شناختی فراگیر در دشت ملایر-جوکار انجام گرفت (Stronach. 1978: 195; Howell. 1979). کاوش تپه گودین کنگاور یکی از پروژه‌های طولانی مدتی بود که به شناخت مطلوبی از

سنت‌های فرهنگی شرق زاگرس مرکزی از دوره مس‌وسنگ تا دوره آهن III انجامید. این تپه در سال ۱۹۶۱ شناسایی شد و کاوش آن از ۱۹۶۵ تا ۱۹۷۳ به‌وسیله گروه کانادایی به سرپرستی کایلر یانگ و با حمایت موزه سلطنتی اونتاریو کانادا انجام گرفت. داده‌های عصر آهن تپه گودین شامل سه قبر متعلق به عصر آهن I و بقایای معماری و مواد فرهنگی عصر آهن III (گودین II) است (Young, 1969; Young and Levine, 1974). بلژیکی‌ها کاوش‌های ارزنده‌ایی را در منطقه پشتکوه از ۱۹۶۵ تا ۱۹۷۹ انجام دادند و در مجموع از ۱۱ قبرستان عصر آهن اولیه ۱۲۱ گور کاوش شد. غالباً کاوش‌ها به بخشی از قبرستان‌ها محدود می‌شد (اورلت، ۱۳۹۲: ۱۱، ۲۴ و ۲۵). مطالعات این ناحیه با پیش‌گامی لویی واندنبرگ و با حمایت دانشگاه گنت و موزه‌های سلطنتی هنر و تاریخ بروکسل انجام شد. این دو نهاد هیئت را مأمور پژوهش در مورد مفرغ‌های لرستان کردند. واندنبرگ منطقه پشتکوه را به دلیل تخریبات کم‌تر قبور، نسبت به منطقه پیشکوه ترجیح داد (Vanden Berghe, 1968: 99 and 160). در سال ۱۹۷۶ محمود کردوانی نیز از طرف مرکز باستان‌شناسی ایران، کاوش اضطراری در قبرستان گنامزان ایلام انجام داد که نتایج آن توسط دیگران به چاپ رسید (Overlaet and Haerinck, 2010: 277; Soto-Riesle and Dastugue, 1983).

در سال ۱۹۷۵ علی‌اکبر سرفراز نماینده اداره کل حفاظت آثار باستانی ایران تعداد هفت قبر را در گورستان خاتون‌بان در ۲۵ کیلومتری جنوب هرسین کاوش کرد. پیش از وی اشمیت هشت قبر را در سال ۱۹۳۸ در این محل کاوش کرده بود که گزارش مختصری را از آن چاپ نموده بود (Schmidt, 1938). هنوز این سؤال باقی است که اشمیت و سرفراز هر دو یک محوطه را کاوش کرده‌اند یا اینها دو محوطه با یک نام مشابه هستند؟ در ادبیات کنونی باستان‌شناسی برای نامیدن کاوش اشمیت در این محوطه عنوان خاتون‌بان A و برای کاوش سرفراز عنوان خاتون‌بان B را ذکر می‌کنند (Haerinck et al., 2004: 105-106). یافته‌های قبور اشمیت به طور قابل توجهی مشابه مواد به دست آمده توسط سرفراز (Ibid: 109) و متعلق به عصر آهن II است (اورلت، ۱۳۹۲: ۷۴-۵). فعالیت‌های پژوهشی زیادی از سوی باستان‌شناسان ایرانی در منطقه زاگرس مرکزی انجام گرفته است که امید است انتشار مطالعات آنها به شناخت هر چه بیشتر ما از دوره آهن کمک کند. از جمله فعالیت‌های انجام گرفته مرتبط با عصر آهن اولیه می‌توان به کاوش سیدمنصور سیدسجادی در تپه مائیل‌بک نورآباد^۲ (سیدسجادی و سامانی، ۱۳۷۸: ۹۴)، کاوش در تپه فلک‌الافلاک خرم‌آباد (موسوی‌حاجی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۱) و کاوش محوطه کله‌شگ گیلان غرب در استان کرمانشاه (Mohammadifar et al., 2014) اشاره کرد. کاوش محوطه سنگ‌تراشان در لرستان یافته‌های ارزشمندی از اشیاء سبک لرستان را عیان ساخته (Malekzadeh et al., 2017) که جهت شناخت سبک، گاهنگاری و منشأ جغرافیایی آنها بسیار ارزشمند است. در این محل یک سازه معماری بزرگ مدور متعلق به عصر آهن II و III شناسایی شد که احتمالاً کارکرد معبد یا بنای مذهبی دارد (Malekzadeh et al., 2017)؛ عودباشی و دیگران، ۱۳۹۲: ۶۳۴). اشیاء به دست آمده از این محوطه از داخل فضای مدور به دست آمد (حسن‌پور و ملکزاده، ۱۳۹۸: ۱-۱۷۰). اخیراً مطالعات عصر آهن زاگرس مرکزی به سرپرستی گروه مشترک ایران و دانمارک با تکیه بر پژوهش‌های باستان‌شناختی (علی‌بیگی و بریش، ۱۳۹۸) در حال انجام است.

۲. وضعیت، چالش‌ها و خلأهای مطالعاتی در عصر آهن I و II زاگرس مرکزی

چند مسئله مختلف، گاهنگاری عصر آهن غرب ایران را با مشکل مواجه کرده است. در غرب ایران کاوش‌های کافی صورت نگرفته و مطالعات آن بیشتر مبتنی بر بررسی‌ها و یا کاوش قبرستان‌ها و در موارد اندکی در محوطه‌های استقرار بوده است. کاوش محوطه‌های استقرار معمولاً با عجله صورت گرفته و از کیفیت لازم برای ثبت و ضبط کامل برخوردار نبوده است و غالباً گزارش کامل آنها منتشر نشده است. چند لایه‌ای نبودن محوطه‌ها برای پوشش دادن همه فازهای عصر آهن، از دلایل عمده در محدودیت شناخت ما از توالی این دوره است. اختلاف در سبک مواد فرهنگی و سنت‌های سفالی مناطق مختلف غرب ایران و نیز کاوش‌های سریع گذشته، مزید بر علت است. در زیر به طور مختصر وضعیت فرهنگی عصر آهن I و II زاگرس مرکزی با تأکید بر سفال، ارائه می‌شود و نواقص، اختلاف نظرها، کاستی‌ها و پرسش‌های باقیمانده بررسی می‌شود.

۲-۱. عصر آهن I

به طور کلی چنانچه بخواهیم استفاده از فلز عصر آهن به صورت ذوب و استحصال آن را به عنوان یک معیار قطعی در نظر بگیریم، با عدم قطعیت در شروع عصر آهن روبرو خواهیم شد. زمان شروع عصر آهن در غرب ایران به روشنی مشخص نشده و در بین پژوهشگران چندین قرن اختلاف زمانی وجود دارد (رفیعی‌علوی، ۱۳۹۸). در چند قرن نخستین این دوره فلز آهن در قبرستان‌های پشتکوه دیده نمی‌شود (Overlaet, 2013) و شاید زمان استفاده کاربردی از فلز آهن در زاگرس مرکزی نسبت به شمال مرکزی ایران تا حدودی دیرتر بوده است به عنوان مثال استفاده از سربیکان‌های آهنی به جای نمونه مفرغی آن در شمال مرکزی ایران در حدود اوایل هزاره اول ق.م. رخ داد در حالی که این جایگزینی در زاگرس مرکزی در عصر آهن III رواج پیدا کرد (طلایی، ۱۳۸۷: ۴۷). به نظر می‌رسد که در عصر آهن III فلز آهن در منطقه زاگرس مرکزی رایج شد، به طوری که در تپه گودین نیز فلز آهن در عصر آهن III رایج شد (Frame, 2010: 1701) و تغییر در استفاده از آهن برای ابزارهای کاربردی در عصر آهن III پشتکوه (اورلت، ۱۳۹۲: ۴۰۳) و پیشکوه (Fleming et al. 2005: 43) آشکار شد. موری معتقد است که فلز آهن در سرخ‌دم در نیمه دوم قرن دهم ق.م. ظاهر شده، اما در قرن هفتم ق.م. رایج شد (Moorey, 1971: 128). هرچند آهن در عصر آهن II برای جواهرات و نه جنگ‌افزار ظهور کرد اما تا عصر آهن III به خصوص برای سلاح رایج نشد (Pigott, 1981: 443; Vanden Berge, 1981: 29). تاریخ کربن ۱۴، خنجرهای آهنی لرستان در موزه سلطنتی اونتاریو تاریخ ۱۱۰۰ تا ۱۰۰۰ ق.م. را نشان می‌دهد (Rehder, 1991: 19) که به نظر می‌رسد با دیگر داده‌ها ناهمخوان است و به پژوهش‌های بیشتر در این زمینه نیاز دارد.

عصر آهن در زاگرس مرکزی با ظهور سبک‌های مختلف سفال (جدول ۱) در مناطق مختلف آن آغاز می‌شود (Henrickson, 1983-84: 216). قبل از دوره آهن، سنت سفال همگن زاویه‌دار و منقوش گودین III (۲۶۰۰ تا ۱۴۰۰ ق.م.) به مدت بیش از یک هزاره در منطقه زاگرس مرکزی رایج بود (Henrickson, 1985: 569). دایسون و کورورز ۱۳۵۰ ق.م. را برای پایان سنت گودین III در نظر دارد (Dyson, 1968; Curvers, 1989b: 229). در ارتفاعات زاگرس مرکزی، الگوهای استقراری در طول گودین III (Young, 1975: 26) و به

خصوص دوره 2:III تغییر زیادی کرد و محوطه‌های بی‌شماری در این منطقه شکل گرفت که به دلیل وجود آرامش، صلح، افزایش جمعیت و همگرایی منطقه‌ای در عصر مفرغ بود (Henrickson, 2011: 278). سفال‌های عصر مفرغ زاگرس مرکزی تشابهاتی با بین‌النهرین و خوزستان نیز دارد به طوری که سفال‌های به دست آمده از منطقه دیاله در بین‌النهرین را جزئی از سنت‌های ایران می‌دانند (Curvers, 1989a: 131). بعد از یک دوره پیوستگی نسبی و طولانی، سازمان‌دهی منطقه‌ای از هم پاشید و شاهد پیدایش اقتصادهای محلی‌تر و ساده‌تر هستیم، به نحوی که ظاهراً کوچ‌نشینی بعد از گودین III غالب شد (Henrickson, 1986: 28). الگوهای استقراری و سنت‌های فرهنگی بعد از عصر مفرغ از هم پاشید و در عصر آهن I/II ما هیچ تسلسل استقراری همانند دوره مفرغ (گودین III) و همین‌طور هیچ شهری نداریم. داده‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که هیچ تراکم جمعیتی در دوره آهن I/II در مناطقی چون دره کنگاور وجود نداشته است (یانگ، ۱۳۸۲: ۳۱۱). استقرارهای عصر آهن دشت سیمره نیز در شرق استان ایلام نسبت به دوره مفرغ کاهش چشمگیری داشته است (شهبازی، ۱۳۸۵: شکل ۱).

همان‌گونه که اشاره شد در قرون اولیه عصر آهن غرب ایران با تغییر مواد فرهنگی نسبت به دوره مفرغ مواجهیم (Overlaet, 2013: 377) و لوین اعتقاد دارد که پس از دوره مفرغ با گسترش سفال‌های غیر منقوش در غرب ایران مواجهیم (Levine, 1976: 161) اما در منطقه پیشکوه این قضیه صدق نمی‌کند. یکی از سنت‌های رایج در عصر آهن ایران سنت سفال خاکستری غرب قدیم (س.خ.غ.ق) عصر آهن I است. یانگ اذعان می‌کند که س.خ.غ.ق مشخصه شمال غرب ایران و امتداد دامنه‌های جنوبی کوه‌های البرز بوده و فقط در شمال غرب ایران است که محوطه‌های استقراری آن را می‌شناسیم و در سایر مناطق مواد آن از گور به‌دست‌آمده‌اند. سفال‌های این دوره در نیمه شرقی زاگرس مرکزی (کنگاور و دره‌های مجاور) کمیاب و در شرق الوند به ندرت ظاهر می‌شود. این سفال در محدوده غربی ماهیدشت کم‌تر شده و غرب و شمال غرب لرستان به هیچ وجه یافت نمی‌شود (یانگ، ۱۳۷۳: ۲۴۱). بررسی‌های سطحی در دره‌های بخش غربی زاگرس مرکزی نشان می‌دهد که سنت س.خ.غ.ق در این منطقه چندان گسترش نیافته است. از ۲۳ محوطه در دشت کنگاور تکه سفال‌هایی به دست آمد که احتمالاً می‌توان آنها را به سنت‌های س.خ.غ.ق یا سنت سفال خاکستری غربی جدید (س.خ.غ.ج) متعلق به عصر آهن II منتسب کرد (اما در آنها نشانه‌های دقیقی وجود نداشت که بتوان دو مجموعه را به روشنی از یکدیگر تمیز داد) (همان: ۲۴۰). در بررسی باستان‌شناختی مناطق موسوم به شرق لرستان که دره‌های اسداباد، کنگاور، صحنه، نهاوند و بروجرد در بخشی از استان‌های کرمانشاه، لرستان و همدان را شامل می‌شود، سفال‌های ساده، خاکستری و نخودی با شاموت شنی نوع گیان I در ۲۱ محوطه به دست آمد. این سفال در دره صحنه و نیز منطقه خرم‌آباد دیده نمی‌شود (Young, 1966: 232). در بررسی کوزه‌های خاکستری لوله‌دار عصر آهن I ایران در منطقه شمالی ایران، ناحیه غرب ایران کم‌ترین تعداد را نسبت به کوهپایه‌های جنوبی البرز و شمال غرب ایران به خود اختصاص داده است (نقشینه، ۱۳۸۳: ۳۹). این وضعیت دال بر نفوذ کم سفال خاکستری در نواحی غربی زاگرس مرکزی است. یانگ بر اساس داده‌های آماری سعی داشت تا نشان دهد که بین دوره مفرغ و آهن گسست اتفاق افتاده است (یانگ، ۱۳۸۲: ۳۰۹). یانگ داده‌های به دست آمده را در چهارچوب تحولات گسست بین دوره مفرغ و آهن تفسیر می‌کند (Young, 1965). نتایج ارائه‌شده توسط او شناخت کاملی را از عصر آهن نشان نمی‌دهد و بعد از سنت سفال خاکستری عصر آهن I به سنت‌های سفالی

عصر آهن III می‌پردازد و بر اساس داده‌های در دسترس، نتوانسته عصر آهن II را از فاز قبلی متمایز و معرفی کند. در بررسی‌های صورت گرفته توسط لوین در ماهیدشت، استقرارهای عصر آهن I و II شناسایی شد که در تعدادی از محوطه‌ها به سفال خاکستری اشاره شده است. سفال‌های منقوش شناخته‌شده باباجان به صورت گسترده‌ایی غایب است؛ بنابراین اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول دوره‌ایی از انقباض جمعیت‌های استقراری را نشان می‌دهد و یا این‌که ما سفال‌های محلی آنها را نمی‌شناسیم (Levine. 1976: 161). در الگوهای استقراری منطقه سنقر در استان کرمانشاه نیز تغییر در الگوی استقرار دیده می‌شود. در دوره آهن مناطق هموار داخل دشت رها شد و استقرارها در مناطق نیمه کوهستانی شکل گرفت (حیدریان، ۱۳۹۲: ۱۴۹).

در کاوش تپه گودین، سه گور متعلق به عصر آهن I شناسایی شد که بیشتر دارای سنت سفال خاکستری عصر آهن I است. این سفال‌ها مشابه سفال‌های حسنلو V و دینخواه IV است و یانگ بر این عقیده است که از شرق وارد شده‌اند (یانگ، ۱۳۷۳: ۲۴۰). احتمالاً این گورها متعلق به استقرار دیگری بوده که از تپه گودین به عنوان قبرستان استفاده کرده‌اند (Young. 1969: 19). اشیاء تدفینی این سه قبر به لحاظ گونه‌شناسی مشابه گیان I₃-I₄ است و از هیچ کدام از این سه قبر اشیاء آهنی به دست نیامد (Pigott. 1981: 129). در کاوش تپه گیان I تنوع قبور و تنوع سفالی بیشتر از گودین بوده و شامل سفال‌های خاکستری، سفال‌های نخودی منقوش و ساده و نیز ساغرهای کاسی/ایلامی است. ساختمان مسکونی لایه I تپه گیان متعلق به دوره آهن I است^۳ (Contenau and Ghirshman. 1935) و به سه فاز متوالی تقسیم می‌شود. گیان Ia به عنوان فاز انتقالی از گیان II به I (قبور ۶۰-۶۳) در نظر گرفته شده است. گیان Ib دوره اصلی استقرار و با گورهای ۱-۲، ۴-۵، ۷-۵۱ و ۵۳-۵۹ معرفی شده است. گیان Ic با قبور ۳، ۶، ۵۲ و قبور نوع لرستان که به عنوان عنصر نفوذی در فرهنگ گیان در نظر گرفته شده است (Vanden Berghe. 1959: 89-90; Young. 1965: 62). لوین در کاوش‌های صورت گرفته در محوطه جامه‌شوران ماهیدشت از دو سنت سفالی در عصر آهن I نام می‌برد، نخست سنت مشابه ساغرهای کاسی/ایلامی و سنت دیگر، سفال‌های مشابه سنت س.خ.غ.ق در عصر آهن I (لوین، ۱۳۸۱: ۴۶۹). قدیمی‌ترین مواد لایه‌نگاری شده در ماهیدشت، در مجموعه سفال جامه‌شوران III (عصر آهن I) به همراه ساغرهای عیلامی/کاسی یافت شده است (همان: ۴۶۶). لوین معتقد است که سنت سفال کاسی/ایلامی در جامه‌شوران متعلق به قبایل یکجانشین و سنت سفال خاکستری عصر آهن I متعلق به قبایل کوچ‌رو بوده است (لوین، ۱۳۸۱: ۴۸۱) این در حالی است که هر دو سفال در تپه خیبر روانسر شناسایی شده است (علی‌بیگی و بریش، ۱۳۹۸: ۹۲۶).

نکته‌ایی که در تحلیل تنوع سفال‌های به دست آمده از قبرستان‌ها و محوطه‌های استقراری مغفول مانده است اختلاف در نوع سفال‌هایی است که در این دو بافت متفاوت قرار می‌گیرد، تفاوتی که در محوطه‌های عصر آهن ایران به آن اشاره شده (طلایی، ۱۳۸۷) و در کاوش‌های اخیر اطراف زاگرس مرکزی نیز صادق است. در محوطه سرچم در حاشیه رودخانه سیروان در شمال غرب منطقه زاگرس مرکزی میزان سفال‌های خاکستری عصر آهن I کم‌تر از ۱۵ درصد است (ساعدموچشی، ۱۳۹۴)، در حالی که میزان سفال‌های خاکستری گور شیران (متعلق به عصر آهن I) به میزان صد درصد (Saed Mucheshi and Khalifeh Soltani. 2019) و در

گور روآر - که در اطراف محوطه سرچم و گور شیران قرار دارند، ۵۱ درصد نمونه‌ها را شامل می‌شود (قسیمی و دیگران. ۱۳۹۸: ۷۲). شاید غفلت از این نکات باعث اشتباه در تحلیل‌های بعدی گردد.

کلرگاف در تبیین گذار از عصر مفرغ به عصر آهن منطقه پیشکوه چنین ابزار می‌کند که در حدود ۱۲۰۰ ق.م و شاید تا حدودی دیرتر، یک اتفاق در تپه گیان و محوطه‌های شرق لرستان رخ داد که در آن تپه‌های قدیمی متروک شدند و سفال‌های منقوش گیان III-II (دوره مفرغ) با سفال‌های خاکستری تکرنگ، سفال نخودی و قرمز گیان I که از شمال شروع شده بود؛ جایگزین شد. او اشاره می‌کند که شواهد مستقیمی برای توسعه‌ای مشابه از شرق پیشکوه دیده نمی‌شود اما تپه جمشیدی متروک شد و سرنوشت مشابهی در گیران نیز اتفاق افتاد (Goff. 1968: 127).

ساغرهای کاسی/ایلامی در گستره وسیعی از ایران از جنوب غرب، تا زاگرس جنوبی و غرب ایران دیده می‌شود. این ساغرها در کنار سنت‌های سفالی مختلفی مانند سفال منقوش، خاکستری، نخودی شناسایی شده‌اند؛ سفال‌هایی که از شکل‌های شاخص دوره کاسی در بین‌النهرین است (Clayden. 1992: 153). این سفال در کاوش گورستان لما در زاگرس جنوبی در کنار سفال‌های سنت شغا-تیموران نیز شناسایی (Jafari. 2013: 69) و در محوطه‌های غرب ایران علاوه بر گیان I، در تپه گوران لایه P (Thrane. 1999: 29; Thrane. 2001: 72)، در منطقه سرپل ذهاب در حاشیه غربی زاگرس مرکزی (علی‌بیگی، ۱۳۹۴) و نیز در بخشی از گورستان‌های عصر آهن I در منطقه پشتکوه ساغرهای مشابهی مشاهده می‌شود (اورلت، ۱۳۹۲: ۱۹۱). از شهرستان قروه در جنوب شرقی استان کردستان و در حاشیه شمالی زاگرس مرکزی نیز نمونه مشابهی از بررسی به دست آمده است (شریفی و زینی‌وند، ۱۳۹۸: تصویر ۹).

در تقسیم‌بندی جدیدتر در تپه گوران، در میان سفال‌های فاز ۵ (لایه‌های R-P) ساغرهای کاسی/ایلامی دیده می‌شود و ترین معتقد است که ساغرهای پایه‌دار احتمالاً جنبه‌ای محلی از گیان I باشد، اما با ساغرهای کاسی بین‌النهرین یا ایلامی شوش مشابه است. سفال‌های این لایه، تمام نمونه سفال‌های کاسی و ایلامی را نشان نمی‌دهد و گونه‌هایی مانند کاسه‌های بزرگ‌تر، قمقمه‌ها، پارچه‌ها، ظروف پایه‌دار و پیکرک‌ها در آن دیده نمی‌شود. نبود گونه‌های سنگین‌تر سفال این احتمال را مطرح می‌سازد که تنها گونه‌های راحت‌تر و قابل حمل‌تر به دشت هلیلان رسیده است (Thrane. 1999: 29). علاوه بر این، نمونه‌های با پخت ناکافی شامل ساغرهای کپل به این معناست که تمامی ساغرها وارداتی نیست (Ibid: 35). ترین علاوه بر شباهت ساغرهای کاسی/ایلامی بر سفال‌های منقوش لایه P با سفال‌های منقوش ایلامی و بین‌النهرینی اشاره می‌کند و بر این عقیده است که گونه‌های مهم وارد شده‌اند و در کنار سایر ظروف محلی و ظروف خانگی محلی استفاده می‌شدند (Thrane. 2001: 71).

ظاهراً زاگرس مرکزی در این دوره از تحولات سیاسی بین‌النهرین و ایلام به دور نبوده و حضور آنها در قالب جنگ، تجارت و غیره با زاگرس مرکزی تأثیرات خود را بر مواد فرهنگی آن برجا گذاشته است. برخی از پژوهشگران به ایلامی‌ها، کاسی‌ها و سایر حکومت‌های بین‌النهرین به عنوان عوامل تأثیرگذار در این ناحیه، در کنار عوامل جوی اشاره کرده‌اند. منابع بین‌النهرینی بر گسترش کاسی‌ها در طول حکومت کوری گلزو II (۱۳۴۵-۱۳۲۴ ق.م) و نبوکدنصر I (۱۱۲۴-۱۱۰۳ ق.م) دارد، بنابراین دو دوره از حضور، تمایل یا نفوذ در پیشکوه با منابع مکتوب موجود مطابق است (Thrane. 1999: 34-38). مظاهری و علی‌بیگی بر اساس الگوی پراکنش

ساغره‌های کاسی/ایلامی در مناطق اطراف تپه گوران، منشأ بین‌النهرینی (کاسی) را برای پیدایش آنها در اوایل عصر آهن در تپه گوران پیشنهاد می‌دهند (مظاهری و علی‌بیگی، ۱۳۹۳: ۱۵).

ساغره‌های گوران را علاوه بر کاسی‌ها به نفوذ ایلامی‌ها هم منتسب کرده‌اند. شواهد ایلامی‌ها در لرستان، با سفال‌های پراکنده‌ایی از سبک لرستان در شوش و همچنین یک خنجر مفرغی لرستان با کتیبه شدد-سوما-اوسور نیز دیده می‌شود. حملات ایلامی‌ها به بین‌النهرین و منطقه زاگرس شمالی در میانه قرن ۱۲ ق.م به اوج رسید و سلسله کاسی‌ها را در ۱۱۵۵ ق.م منقرض کردند (Stopler. 1984: 40). بازه زمانی پیشنهادی برای ساغره‌های کاسی/ایلامی در غرب ایران از قرن ۱۴ تا ۱۲ قبل از میلاد است که خاتمه آن احتمالاً با حمله ایلامی‌ها به بین‌النهرین در زمان شوتروک ناهوتته در ۱۱۵۰ ق.م همراه است (اورلت، ۱۳۹۲: ۴۰۰؛ Overlaet. 2010: 6). کلرگاف نیز معتقد است که نفوذ ایلامی و پادشاهان قدرتمندتر آنها را نمی‌توان بر منطقه لرستان انکار کرد و بر این عقیده است که در این دوره گروه‌های ایلامی یا کاسی هنوز احتمالاً بخش‌های غربی استان را اشغال کرده بودند (Goff. 1977: 119). این امر اختصاصاً در قرن دوازدهم ق.م و در دوران شیلیهک اینشوشیناک جاه‌طلب، پادشاه شوش که حکومت خود را بر نواحی شمالی کرکوک و گذرگاه دیاله گسترش داده بود، اتفاق افتاده است (Goff. 1968: 130). اشیاء گلی پخته مانند سنگ فلاخن، سردوک، سنگ بافندگی، تصاویر حیوانی، میخ دیوار، تصاویر انسانی و اشیاء خاص مکشوفه از چغاسبز، کمترلان ۱ و سرخ‌دُم لری نیز حاکی از تماس‌های نزدیک لرستان با فرهنگ ایلامی است (Curvers. 1989b: 233-4). همچنین راجر موری بر اساس مطالعه یک سنجاق ته دیسکی مفرغی و دو دیسک مفرغی تزیینی موجود در موزه آشمولین آکسفورد و نیز بر اساس یافته‌های مکشوفه از معبد عصر آهن سرخ‌دُم لری، منشأ این سنجاق‌ها را ایلامی می‌داند (Moorey. 1999: 146, 149). لازم به ذکر است کلرگاف نیز در مقاله‌های بعدی خود گروه‌های کاسی یا ایلامی را به همراه هم به عنوان منشأ این سنت ذکر می‌کند (Goff. 1977: 119). هرچند که سفال خاکستری در منطقه گوران نفوذی نداشته است اما از نظر گاف ویژگی‌های مشابه معماری با شمال غرب ایران در آنها دیده می‌شود (Goff. 1977: 119). علی‌رغم تفاوت‌های ذکر شده فوق، نشانه‌هایی چون استفاده از ظروف لوله‌دار بدون پل -هرچند به شیوه‌ایی متفاوت- را می‌توان به عنوان ارتباط سنت سفال منطقه لرستان با مناطق زاگرس شمالی مطرح کرد. تنها معیار برای عصر آهن I و II جنوب غرب لرستان نوعی ظروف لوله‌دار و بهترین معیار قابل استفاده برای تدفین‌های عصر آهن I نبود اشیاء آهنی است (Curvers. 1989b: 230).

کاوش قبرستان‌های عصر آهن I منطقه پشتکوه که توسط واندنبرگ صورت گرفت، از چند جنبه با مواد فرهنگی سایر مناطق زاگرس مرکزی متفاوت است. در این ناحیه دوره آهن در حدود ۱۲۵۰ ق.م شروع می‌شود و از سنت سفال خاکستری عصر آهن I خبری نیست، اما سفال‌های مشابه کاسی/ایلامی و نیز ظروف بدل‌چینی کاسی در فاز عصر آهن IA وجود دارد (اورلت، ۱۳۹۲). واندنبرگ در خلال کاوش‌های خود در منطقه پشتکوه، قبرستان‌های زیادی را کاوش کرد و گاهنگاری عصر آهن پشتکوه را چنین پیشنهاد می‌دهد: عصر آهن I (۱۲۵۰/۱۳۰۰ الی ۹۰۰/۱۰۰۰ ق.م)، عصر آهن II (۹۰۰/۱۰۰۰ الی ۷۵۰/۸۰۰ ق.م) و عصر آهن III (۷۵۰/۸۰۰ الی ۶۰۰ ق.م) (Vanden Berghe. 1973: 4-5) اما اورلت تقسیم‌بندی دیگری را ارائه کرده و ۴ فاز را برای

تقسیم‌بندی عصر آهن پشتکوه به این صورت پیشنهاد داده است: عصر آهن Ia (۱۳۰۰/۱۲۵۰-۱۱۵۰ ق.م)، عصر آهن IB-IIa (۱۱۵۰ الی ۹۰۰ ق.م)، عصر آهن IIb (۹۰۰ الی ۷۵۰/۸۰۰ ق.م)، عصر آهن III (۷۵۰/۸۰۰ الی ۶۵۰ ق.م) (اورلت، ۱۳۹۲: ۳۹۹-۴۰۰؛ Overlaet. 2010: 6). دوره آهن IA از گسست مشخصی با سنت‌های اواخر عصر مفرغ جدید برخوردار است و سفال‌های منقوش جای خود را به سفال‌های نخودی داده است اما مقداری از شکل‌های عصر مفرغ نظیر پارچ‌های با لوله ناودانی منقوش تداوم داشته است. دوره‌های بعدی آهن IB, IIA در پشتکوه به خوبی شناخته نشده‌اند. عدم وجود اشیاء شاخص بین‌النهرینی در ارتباط با این منطقه، ترسیم گاهنگاری دقیق را غیرممکن کرده است (اورلت، ۱۳۹۲: ۱۹-۲۱). یکی از ویژگی‌های این منطقه بومی بودن مواد فرهنگی آن به نسبت سایر مناطق غرب ایران و حتی منطقه پیشکوه است. سنت‌های شناخته‌شده پشتکوه را به منطقه مجاور یعنی پیشکوه نمی‌توان تعمیم داد چراکه در ناحیه اخیر سنت سفال منقوش در عصر آهن تداوم داشت. سفال به دست آمده از لایه ۳ب معبد سرخ‌دم لری به عصر مفرغ متأخر برمی‌گردد و گسست کاملی بین سنت تولید سفال منقوش دیده نمی‌شود و این‌گونه سفال هم در مفرغ متأخر و هم در عصر آهن I تولید می‌شد (اورلت، ۱۳۹۲: ۱۱۲). مطالعات اخیر در مناطق مختلف پیشکوه شامل پیشکوه شرقی و غربی، شرق کوه گرین و ماهیدشت نیز نشان‌دهنده سنت‌های ناهمگون در آن است (گفتگوی خصوصی با خدکارم مظاهری). در منطقه لرستان و بر اساس فعالیت‌های هیئت هلمز، ظروف عصر آهن I (۱۴۰۰-۱۱۰۰ ق.م)، از سرخ‌دم لری و دو قبر از چغاسبز شناسایی شده و برخلاف تپه گیان که در شمال شرقی قرار گرفته بود (Young, 1965: 66, van Loon and Curvers. 1989: 487). سنت و رنگ سفال‌های دو قبر عصر آهن I چغاسبز با سایر مناطق متفاوت است به طوری که یک گونه آن به رنگ قهوه‌ای روشن و دیگری سفال خاکستری-قهوه‌ای است. برای چغاسبز تنها می‌توان گفت که وجود عمومی سفال منقوش قابل ذکر است که از این حیث با منطقه پشتکوه متفاوت است. کاوش‌های تپه گوران در پیشکوه نیز ثابت کرده که سفال‌های منقوش با نقوش اواخر عصر مفرغ تا مدت‌ها بعد رواج داشت. حتی گروه جدیدی از سفال منقوش در تپه گوران ظاهر شدند که آن را (نقش پاشیده) نامیدند (اورلت، ۱۳۹۲: ۱۱۴-۱۱۶).

شروع عصر آهن I در منطقه زاگرس مرکزی برخلاف دوره مفرغ که در نتیجه گسترش و توسعه سنت سفال منقوش یک رنگ گودین III در قالب یک حوزه فرهنگی مستقل بود، با وضعیت پیچیده‌ای همراه بود. در این دوره با تنوع سنت‌های سفالگری مواجهیم (مظاهری، ۱۳۹۲: ۶۹). تنوع سفال‌ها در این دوره به منطقه زاگرس مرکزی منحصر نبوده و در منطقه شمال غرب به طور کلی (ماسکارلا، ۱۳۸۳: ۶۲؛ مدودسکایا، ۱۳۸۴) و غرب دریاچه ارومیه نیز سنت‌های متفاوتی هم در سفال و هم در معماری دیده می‌شود (Kroll. 2005: 66; Edwards. 1986: 64; Brown. 1951: 161). در قبرستان زاگرس سنندج تا حدود زیادی سنت سفال محلی رواج داشته، اما در بافت کلی سنت سفال‌های خاکستری و قرمز عصر آهن شمال غرب و غرب ایران قرار می‌گیرد. این قبرستان از عصر آهن اولیه تا دوره متأخر مورد استفاده بوده است (Amelirad et al. 2012: 57).

۲-۲. عصر آهن II

تصویر ما از افق عصر آهن II بسیار ناقص (Young. 1966: 236) و سنت‌های این دوره در بیشتر نقاط غرب ایران ناشناخته است. یانگ در توضیح گاهنگاری این دوره چنین عنوان می‌کند که نقشه توزیع مجموعه

سفال‌های آغاز هزاره اول به طور شگفت‌آوری خالی است (بانگ، ۱۳۸۱: ۴۸۱). در عصر آهن IB-IIA توالی گاهنگاری پشتکوه نیز هیچ شکل ظرفی را نمی‌توان انحصاراً به این فاز نسبت داد که یکی از دلایل آن شرایط بد مستندنگاری است. در دوره IB-IIa پشتکوه با کاهش تعداد قبور مواجهیم که شاید دلیل آن اتفاقی و یا به دلیل مسائل اقلیمی مانند دیاله باشد (اورلت، ۱۳۹۲: ۴۰۱-۴۰۲). این قضیه به پشتکوه منحصر نمی‌گردد بلکه در تمام لرستان دیده می‌شود (Overlaet and Haerinck. 2010: 283). در فاز ۶ گوران (لایه‌های J, H & L) ساغرهای پایه‌دار عصر آهن I ناپدید می‌شوند و دوره‌ای جدید آغاز می‌گردد (Thrane. 2001: 15). هر چند در توالی تپه گوران، فازها با عناوین عصر آهن I, II و III تقسیم‌بندی نشده اما احتمالاً فاز ۷ متعلق به عصر آهن II باشد. در این فاز سفال‌های موسوم به نقش پاشیده ظاهر می‌شود. در این لایه پارچ سفالی مشابه سیلک B و اثر مهرهای آشوری تاریخ قرن هشتم ق.م نیز به دست آمده است (Thrane. 2001: 16). تعدادی از سفال‌های این لایه مانند سفال‌های با مقطع S شکل سرخ‌دُم است (Schmidt et al. 1989: pls. 135-36). تعدادی دیگر مانند کوزه‌های دهانه باز با نمونه‌های گیان لوح ۳۹,۳، باباجان لایه‌های 4A-C و لایه ۵ و قبر ۱۵ سیلک A و قبر ۲۱، ۲۵ و ۶۶ سیلک B مشابهت دارد (Thrane. 2001: 85). سایر گونه‌ها با بردبال، شورباک، دُم آویزه، سیلک B، گودین II مقایسه شده است. دو نمونه کربن ۱۴ از فاز ۷ گوران، بر تاریخ ۹۸۰-۸۷۰ ق.م و ۱۱۱۰-۱۰۶۰ ق.م دلالت دارد (Thrane. 2001: 86). لازم به ذکر است که در انتشارات قبلی این لایه به ۸۵۰ تا ۷۵۰ ق.م تاریخ‌گذاری شده بود (Thrane. 1970a: 32). در مورد تاریخ‌گذاری این لایه علاوه بر ترین، اختلاف نظرهای دیگری نیز وجود دارد به طوری که ماسکارا تاریخ عصر آهن I (Muscarella. 1974: 51) و اورلت تاریخ عصر آهن I/II (قرن ۱۱ و ۱۰ ق.م) را برای این دوره پیشنهاد می‌کند (اورلت، ۱۳۹۲: ۴۹). در لایه استقرار B گوران متعلق به فاز ۱۰، سفال نخودی غالب بوده و شامل ظروف آشپزخانه‌ای است و وجود سفال‌های دسته‌زنبیلی معیار خوبی برای گاهنگاری این لایه است. این نوع سفال در باباجان III (Goff. Stein. 1940: pl.) مائیل‌بگ (1968: figs. 6.19, 7.1, 24; Goff. 1978: 34, fig. 4.16-18, 17.8, 24 XXVII, 10)، دینخواه (Muscarella. 1974: fig. 7.792) دیده شده و به تاریخ قرن نهم و هشتم ق.م تاریخ‌گذاری شده‌اند. ترین این سفال‌ها را با چندین محوطه پشتکوه مانند کل‌ولی و رکبود، چم‌ژی‌مومه ۱، دروند، شورابه، پارچ مفرغی حمام‌لان، قبر ۸ خوروین، زیویه، حسنلو IV مقایسه کرده است (Thrane. 2001: 121). یکی از سنت‌های رایج عصر آهن منطقه پیشکوه، سفال منقوش باباجان III است. این سفال با عناوین دیگری چون سفال گونه لرستان^۱، سفال شاخص قدیم لرستان و سفال بادبادکی^۲ معرفی شده است. پیشتر این نوع سفال در تپه گیان شناسایی شد و از قبور آنها اشیاء آهنی و مفرغی به دست آمد (Contenau and Ghirshman. 1935: pl. XVI, 8, 9, 11, 12). تاریخ‌گذاری سنت سفال منقوش باباجان III مورد بحث بوده و برخی آن را به عصر آهن II و تعدادی نیز به عصر آهن III و یا هر دو (بخشی از اواخر عصر آهن II و اوایل عصر آهن III) نسبت می‌دهند. گاف از شباهت‌های بین سفال باباجان III و گونه‌های عصر آهن II شمال غرب ایران یاد می‌کند (Goff. 1978: 35-36) و سفال باباجان III را مابین ۹۰۰ پ.م و اوایل قرن هفتم ق.م تاریخ-

1. Genre Luristan
2. Kite ware

گذاری می‌کند. یا حداقل در قرن نهم ق.م شروع و در قرن هشتم ق.م به اوج می‌رسد (Ibid: 41-42) و این سفال‌ها را به اواخر فاز II عصر آهن نسبت می‌دهد (Goff. 1970: fig. I). ماسکارلا نظر متفاوتی دارد و تاریخ قرن هشتم و یا احتمالاً اواخر قرن هشتم را برای لایه III باباجان پیشنهاد می‌کند (Muscarella. 1988a: 140, note 1). هرینگ و همکاران وی نیز تاریخ قرن هشتم ق.م را برای باباجان III و قرن هفتم ق.م را برای باباجان II پیشنهاد می‌کنند (Haerinck et al. 2004: 134). سفال باباجان III با برخی از سفال‌های متأخر عصر آهن II و سفال اوایل عصر آهن III نیز تشابهاتی دارد (اورلت، ۱۳۹۲: ۶۸). شباهت‌هایی بین سفال‌های منقوش باباجان III و سفال‌های عصر آهن پشتکوه دیده می‌شود (همان: ۴۰۳). لوین وجود الیپی‌های نوظهور را با توزیع سفال لرستان مرتبط می‌داند (لوین، ۱۳۸۱: ۴۸۲). مدودسکایا منطقه پیشکوه را به عنوان محل احتمالی الیپی پیشنهاد می‌کند و معتقد است که الیپی از چند قسمت مختلف تشکیل شده بود (Medvedskaya. 1999: 63-64). ماراس نیز لرستان را به عنوان محدوده الیپی مطرح کرده است (Maras. 2005: 136). اخیراً در کاوش‌های لایه‌نگاری دژ فلک‌الافلاک شهر خرم‌آباد سفال نوع لرستان شناسایی شده است که بنا به شواهدی چون سفال و معماری به کار رفته در آن، این احتمال مطرح شده که سازه خشتی شناسایی شده، دژی از حکمرانان ایالت الیپی مربوط به قرون نهم و هشتم ق.م بوده است (موسوی‌حاجی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۱).

کاوش‌های باباجان بر این امر دلالت دارد که باباجان مرکز منطقه‌ای مهمی در قرن هشتم ق.م است و ساکنین هزاره اول لرستان صرفاً کوچ‌نشین نیستند بلکه فرهنگی مشخص و پیشرفته‌ایی داشتند که مفرغ‌های مشهور لرستان یکی از جنبه‌های آن است. ابداعات هنری نشان می‌دهد که جامعه آنها یک جامعه منزوی نبوده و با فرهنگ‌های معاصر خود مانند سولدوز، مارلیک و کاشان در ارتباط بوده است (Goff. 1969: 128). پیتر مگی ارتباطاتی دورتر از این را برای عصر آهن II ایران با نواحی جنوب شرق عربستان (شبه‌جزیره عمان) قائل است. در ارزیابی مجدد در گاهنگاری لایه I محوطه رومیله^۱ در جنوب شرق عربستان به نفوذ سفال‌های عصر آهن ایران متعلق به ۹۰۰/۱۰۰۰ ق.م اشاره شده است (Magee. 1997: 91-93). رومیله I هم‌زمان با عصر آهن II ایران است (Ibid: 95). شاید بی‌دلیل نباشد که از ۷۷۸۹ قطعه صدف شناسایی شده در حسنلو JVB، ۷۶۹۸ قطعه (۹۹ درصد) متعلق به خلیج فارس و فقط ۷۹ قطعه آن (۱ درصد) از دریای مدیترانه وارد شده است (Reese. 1989: 80).

میروشجی لرستان را نقطه اتصال فرهنگ ایلام با مناطقی چون مارلیک در عصر مفرغ متأخر می‌داند و معتقد است در قرن چهاردهم ق.م ارتباطات گسترده ایلام با مناطق دوردست مانند مارلیک، از طریق لرستان صورت می‌گرفت و بر این نظر است که این ارتباطات همچنان در دوره آهن نیز تداوم یافت که شواهد آن در منابع کتبی و معبد سرخ‌دُم و قبور عصر آهن II پشتکوه دیده می‌شود (Miroshedji. 2003: 32, 35). در بررسی‌های اخیر در منطقه شهرزور عراق در مجاورت مرز ایران، گونه‌های محلی ساغرها و سفال‌های با پوشش قرمز یا زرد و سطح صیقلی شناسایی شده که ارتباطاتی قوی با فرهنگ‌های عصر آهن زاگرس ایران دارد (Altaweel et al. 2012: 26). لوین نیز به ارتباطات گسترده بین ایران و آشور در عصر آهن II و III اشاره می‌کند (Levine. 1971: 43).

در فعالیت‌های باستان‌شناختی هیئت هلمز، چند محوطه دارای سفال عصر آهن II شناسایی شد که عبارت‌اند از محوطه‌های خاتون‌بان، شافه، چوجله، قومیش، چم آسیان و سیاه‌گور. معیاری که بتواند کاوشگران را در تمایز سفال‌های این فاز برای تاریخ‌گذاری راهنمایی کند، بسیار کم است. وجود اشیاء آهنی همراه اشیاء مفرغی مهم‌ترین معیار بر تاریخ عصر آهن II برای این مجموعه است (Curvers. 1989b: 231). سنگ چاقو تیزکنی با یک دسته و سری به شکل قوچ از سرخ‌دم به دست آمد که کورورز آن به عصر آهن II گاهنگاری کرده است (Curvers. 1989d: 354). اورلت نیز چنین گاهنگاری را برای این اشیاء پیشنهاد داده است (اورلت، ۱۳۹۲: تصویر ۱۸۴). اشیاء سرخ‌دم لری به صورت کلی متعلق به عصر آهن I و II است و تعدادی از اشیاء لایه ۱ نیز احتمالاً متعلق به عصر آهن III است. اشیاء آهنی به دست آمده از سرخ‌دم لری، کمتران ۱ و چغاسبز تا حدودی به شواهد قابل اعتماد برای منشأیابی بافت فلزگری ایران کمک می‌کند (Curvers. 1989c: 255). در کاوش‌های معبد سرخ‌دم لری وجود ۹ شیء آهنی و نیز ۲ شیء ترکیبی از آهن و مفرغ در زیر کف 2C معیاری برای تاریخ عصر آهن II در نظر گرفته شده است (van Loon and Curvers. 1989: 488).

وضعیت عصر آهن منطقه غربی زاگرس مرکزی پس از سنت ساغره‌های پایه‌دار کاسی/ایلومی (عصر آهن I) مبهم و ناشناخته است و فعلاً بر اساس مطالعات کنونی نمی‌توان سفالی را به عصر آهن II و یا III منتسب کرد. در بررسی منطقه سرپل ذهاب که در حاشیه غربی زاگرس واقع شده نیز هیچ‌گونه سفال خاکستری عصر آهن I شناسایی نشده (علی‌بیگی، ۱۳۹۴)، این در حالی است که در بررسی‌های لوین (1976) و کاوش خیبر (علی‌بیگی و بریش، ۱۳۹۸) در منطقه ماهیدشت به وجود این سفال‌ها اشاره شده است. این تفاوت‌ها نشان‌دهنده نقش عوامل بومی در تعیین گاهنگاری منطقه‌ای و نیز اختلاف بارز سنت‌های هر منطقه با سایر مناطق است. متأسفانه در کاوش جامه‌شوران در ماهیدشت داده‌های مربوط به عصر آهن II به دست نیامد؛ جامه‌شوران III متعلق به عصر آهن I، و جامه‌شوران II و I متعلق به عصر آهن III (لوین، ۱۳۸۱: ۴۶۶-۴۶۵). در کاوش محوطه کله‌شگ شواهد معماری عصر آهن II شناسایی نشده و به سفال‌های با کیفیت پایین آن در این دوره اشاره شده است (Mohamadifar et al. 2014: 33).

در عصر آهن IIA/IB منطقه پشتکوه (۱۱۵۰ ق.م تا ۹۰۰ ق.م) هرچند فلز آهن افزایش داشت، اما همچنان فقط برای تزیینات به کار می‌رفت. در عصر آهن IIB (۹۰۰ تا ۷۵۰/۸۰۰ ق.م) قوری‌های دسته زنبیلی و یا دسته‌های عمودی شیاردار شاخص به نظر می‌رسد. در این فاز بازگشت به قبور انفرادی دیده می‌شود چیزی که در عصر آهن III شاخص است. قبرستان کل‌ولی شاخص این دوره است (Overlaet. 2010: 7).

۳. نوسانات استقراری در عصر آهن زاگرس مرکزی

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته در منطقه زاگرس مرکزی با متروک شدن محوطه‌های استقراری پس از دوره مفرغ و افزایش قبرستان‌ها مواجهیم. اورلت دلیل این امر را افزایش بیش از حد بارش در دوره گذار مفرغ به دوره آهن (۱۳۵۰-۱۲۵۰ ق.م) می‌داند؛ در حدی که کشاورزی را با چالش بزرگی همراه کرده و بخشی از جمعیت مجبور به اتخاذ شیوه کوچ‌روی شدند (اورلت، ۱۳۹۲: ۲۰). این اتفاقات در کنگاور نیز روی داده است، امری که باعث کاهش چشمگیر استقرار و کاهش اندازه آنها بود (Overlaet. 2010: 6). در دوره میانه تا اواخر هزاره دوم ق.م شمار جمعیت در شمال بین‌النهرین نیز کاهش می‌یابد (Wilkinson. 2003: 47). به نظر

می‌رسد که در شرق و غرب لرستان در اواخر هزاره دوم قبل از میلاد یک تغییر عمومی برای زندگی در کوه‌ها دیده می‌شود (Goff, 1971: 151). ترین دلیل تغییرات جمعیتی در کوه‌ها (لرستان) را به جنگ‌های نظامی ایلام بر ضد کاسی‌ها نسبت می‌دهد، جنگ‌هایی که احتمالاً در لرستان، در اواخر سده سیزدهم و قرن دوازدهم ق.م روی داده است (Thrane, 1970a: 35).

کاهش تعداد محوطه‌های استقرار در عصر آهن II ادامه داشت. در مطالعات تطبیقی صورت گرفته در بین‌النهرین، با تلفیق داده‌های مکتوب و داده‌های اقلیم‌شناسی، نقش عواملی چون اقلیم و ورود اقوام جدید به عنوان عوامل تأثیرگذار در موفقیت یا شکست حکومت‌های میانرودان اشاره شده است. امپراتوری آشور بعد از سه قرن لشکرکشی نظامی و توسعه ارضی، در قرن یازدهم ق.م با شیب تندی به سمت یک ایالت ضعیف تبدیل شد که تا حدود یک قرن و نیم بعد بهبود پیدا نکرد. در همان زمان، بابل، همسایه جنوبی آشور با چنین مشکلاتی روبرو شد. شواهد مکتوب از این دوره نسبتاً کم است، اما همین داده‌های مکتوب نیز به ورشکستگی، نابودی محصولات، قحطی، طغیان بلایا و تکرار هجوم کوچ‌نشینان به مناطق استقراری اشاره دارد (Neumann and Parpola, 1987: 161; Muscarella, 1995: 126). نومان و پارپولا معتقدند که موقعیت نامناسب سیاسی، نظامی، و موانع اقتصادی-اجتماعی آشور و بابل که در اینجا قرون تاریک نام گرفته است، مربوط به تغییرات ناسازگار اقلیمی است. این دوره گرم در اروپا و خاور نزدیک تا حدود ۹۰۰ ق.م ادامه داشت، دوره‌ای که بعد از چند قرن نسبی اقلیم خنک (۱۵۰۰-۱۲۰۰ ق.م) قرار دارد. بر اساس شواهد از ۱۲۰۰ تا ۹۰۰ ق.م دوره‌ایی گرم و خشک روی داد. دوره قبل و بعد از این تاریخ، دوره‌ایی خنک همراه با افزایش بارش بوده است (۱۵۰۰-۱۲۰۰ ق.م و ۹۰۰ ق.م تا دوره هلنی) که احتمالاً بر تغییرات گسترده در این دوره تأکید دارد (Neumann and Parpola, 1987: 162). در واقع کاهش توان اقتصادی، نظامی و سیاسی آشور و بابل در قرن دوازدهم تا قرن نهم ق.م با دوره‌ایی گرم و خشک همراه بوده است (Ibid: 177). این پژوهشگران معتقدند که احتمالاً این تغییرات اقلیمی در سراسر خاور نزدیک اتفاق افتاده است، هرچند که مدارک بیشتری در این باره لازم است (Neumann and Parpola, 1987: 177; Muscarella, 1995: 127). علاوه بر این در حدود قرن یازدهم ق.م بیشتر استقرارهای ایلام میانه در شوش متروک شدند. در فارس نیز تقریباً هیچ استقراری را بعد از قرن دهم نمی‌توان یافت، حتی در مرکز مهم انشان (Dittman, 1996: 229). در تاریخ ۹۰۰/۹۵۰ ق.م شاهد تغییرات اقلیمی دیگری هستیم و با دوره‌ایی خنک‌تر و بارش بیشتر مواجهیم. در این قرن در تعدادی از تپه‌های پیشکوه استقرارها مجدداً شکل گرفت (Overlaet, 2010: 7) و با گسترش سفال‌های سبک لرستان و شکل‌گیری حکومت محلی الیپی در این ناحیه مواجهیم. در پشتکوه نیز تعداد قبور افزایش داشت. هنوز پژوهش مدونی در زمینه شناخت اقلیم دوران هلوسن جدید و تلفیق آن با داده‌های به دست آمده از نتایج باستان‌شناختی در زاگرس انجام نشده است و فعلاً برای نتیجه‌گیری در این زمینه زود است اما شاید با کاهش محوطه‌های استقرار به‌ویژه در اواخر عصر آهن I و اوایل عصر آهن II و دوره خشکی که در بالا اشاره شد، بی‌ارتباط نباشد. چاپ و انتشار داده‌های به دست آمده از بررسی‌های انجام‌شده و نیز انجام بررسی پیمایشی زاگرس مرکزی و مقایسه آن با داده‌های نواحی پیرامونی آن در آینده می‌تواند درک بهتری از نوسانات استقراری به ما دهد. برای تحلیل بهتر از داده‌های بررسی، قطعاً کاوش‌های پرسش محور و هدفمند و تلفیق آن با داده‌های میان‌رشته‌ایی در این زمینه نیازمند است.

۴. نتیجه

شناخت اولیه از عصر آهن از داده‌های غیر قابل اطمینانی چون کاوش‌های قاچاق، اشیاء موجود در موزه‌ها، یا کاوش‌ها و بررسی‌هایی بود که در مدت زمانی کوتاهی انجام شده است. پژوهش‌هایی که در پی شناخت جنبه‌های مختلف اشیاء مفرغی سبک لرستان بود، به دلیل ماهیت مغشوش داده‌ها، هیچ‌گاه مورد قبول همگان واقع نشده است. علی‌رغم وجود انتشارات مرتبط با مفرغ‌های لرستان و نیز اعزام گروه‌های پژوهشی به این ناحیه، هنوز منشأ جغرافیایی و زمانی آن به طور قطع مشخص نشده و از این نکته نیز غفلت شده که شاید این اشیاء در چندین مرکز تولید می‌شده و لزوماً نباید همه اشیاء را به لحاظ هنری یک دست پنداشت. از دیگر کاستی‌های آن عدم شناسایی کارگاه‌های تولید اشیاء مفرغی و شناخت مناسب از مواد اولیه و چگونگی تهیه آن است. شروع دوره آهن در زاگرس مرکزی به تعریف شاخصه‌های آن نیاز دارد تا بتوانیم آن را از دوره قبل و بعد از آن تفکیک کنیم. این‌که ما بر اساس چه شاخصه‌هایی دوره آهن زاگرس مرکزی را از دوره مفرغ متمایز می‌سازیم را نمی‌توان پاسخ داد و صرفاً پایان سفال منقوش گودین III را به عنوان معیار شروع آن انتخاب کرده‌ایم، پایانی که با گوناگونی سبک‌ها مواجه است. تنوع در سبک‌ها و نیز تاریخ‌های مختلف در مورد زمان شروع عصر آهن، لزوم تأکید بر گاهنگاری بومی را آشکار می‌سازد، امری که تاکنون انجام نشده است. البته باید خاطر نشان ساخت که شناخت چهارچوب گاهنگاری قدم نخست در پاسخ به پرسش‌های دیگر است. علاوه بر این مطالعه تأثیر حکومت‌های بین‌النهرین و ایلام و نیز مناطق اطراف آن در ایران هنوز در حد حدس و گمان است و پاسخ به آنها به کاوش‌های هدفمند و در عین حال به لحاظ جغرافیایی متنوع و وسیع نیاز دارد. تا دهه ۱۹۶۰ و ۷۰ میلادی مطالعات انجام‌شده مقطعی و زودگذر بوده و غالباً سعی بر یافتن سریع منشأ مفرغ‌های لرستان داشت. از این دوره به بعد پروژه‌های چند ساله‌ای انجام شد که امکان آزمایش فرضیات و تصحیح خطاها را می‌داد. در این پروژه‌ها محوطه‌ایی که بتواند تمامی فازهای دوره آهن و نیز لایه‌های قبل و بعد از آن را پوشش دهد، کاوش نشده و در مواردی چون تپه گوران و نیز سایر محوطه‌ها به دلیل سرعت در کاوش، عدم دقت در داده‌ها، توجه بیشتر به یافتن اشیاء منقول و انتشار دیر هنگام آنها، با تناقضاتی در آنها روبرو هستیم. پس از این دوره با یک انقطاع مواجهیم و فعالیت‌های میدانی زیادی به صورت پراکنده انجام شد ولی به دلیل زمان کم، کمبود اعتبارات و غیره هنوز به بسیاری از سؤالات موجود در این دوره پاسخی داده نشده است. در عصر آهن II بر پیچیدگی نظری و نیز شناخت ما از داده‌ها افزوده می‌شود، به طوری که هیچ‌گونه وجه تمایزی در سفال، معماری، فلز، شیوه فلزگری و مراکز هنری آن با دوره آهن I دیده نمی‌شود. شروع و پایان آن مشخص نیست، تعداد استقرارها ناشناخته است و نمی‌توان هیچ‌گونه شاخصه‌ایی بین سنت‌های مناطق مختلف ارائه کرد. در این دوره استقرارها کاهش یافته است اما علت آن را نمی‌دانیم چون ممکن است به دلایلی چون عدم شناخت ما از داده‌ها یا کاهش محوطه‌ها با توجه به عواملی چون مسائل جوی و یا عوامل دیگر باشد که استفاده بیشتر از علوم میان‌رشته‌ایی را می‌طلبد. برای پاسخ به چالش‌ها و نواقص موجود پروژه‌های پرسش محور در نقاط مختلف زاگرس مرکزی نیازمند است.

پی‌نوشت‌ها

۱. بر اساس مقاله فوق کاوش در ۴ نقطه انجام شده و به وجود ابزارهای مفرغی، آهنی، سنگی و صدفی اشاره شده است. قبوری که دارای فلز آهن بودند به عصر آهن II نسبت داده شده (Riesle and Dastugue, 1983: 179-180). تاریخی که جای نقد دارد و امروزه تاریخ عصر آهن III را برای آنها در نظر می‌گیرند. این قبرستان در زمان کاوش خارج از محدوده شهری بوده و امروز زیر بافت مسکونی شمال غربی شهر ایلام واقع شده است.
۲. این تپه توسط استین موبلیک (همان مائیل‌بگ) معرفی شده است. موقعیت جغرافیایی آن را نیز گاهی خواه، نورآباد یا بدآور نوشته‌اند که همگی به یک منطقه اشاره دارد.
۳. جان کورتیس و جولین رید ساختمان گیان I را استقراری متأخر و متعلق به دوره آشور نو می‌دانند (Curtis, 2002; Read, 1995) که با در نظر گرفتن این نظریه گاهنگاری قبور عصر آهن اطراف آن وضعیت پیچیده‌تری پیدا می‌کند.

سیاسگزاری

از جناب آقایان دکتر اردشیر جوانمردزاده، و نیز محمادمین میرقادری جهت ارسال تعدادی از منابع، از جناب آقای جمال شیخی به دلیل در اختیار قرار دادن اطلاعات خود در زمینه جغرافیای قبرستان کُنازمن (ایلام) و نیز از جناب آقای دکتر سجاد علی‌بیگی جهت اجازه استفاده از داده‌های بررسی سرپل ذهاب نهایت تشکر و قدردانی را دارم. از جناب آقای دکتر خداکرم مظاهری و نیز دکتر سجاد علی‌بیگی جهت مطالعه نسخه اولیه مقاله و ذکر نکات ارزشمند بسیار سپاسگزارم.

منابع

- اورت، برونو، (۱۳۹۲)، *عصر آهن اولیه در پشتکوه لرستان*، ترجمه کمال‌الدین نیکنامی و امیر ساعدموچشی، تهران، سمت.
- حسن پور، عطا، ملکزاده، مهرداد، (۱۳۹۸)، *سنگتراشان خرم‌آباد از پس شش فصل کاوش باستان‌شناختی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار*، ویراسته یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی و زاهد کریمی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، جلد اول، صص ۱۵۱-۱۷۴.
- حیدریان، محمود، (۱۳۹۲)، «تحلیل نقش عوامل طبیعی در توزیع فضایی استقرارهای پیش از تاریخی دشت سنقر»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران* ۴، صص ۱۳۹-۱۵۲.
- رفیعی‌علوی، بابک، (۱۳۹۸)، *پیشنهادی برای آغاز عصر آهن در نیمه غربی فلات ایران از دیدگاه مطالعات باستان‌شناسی ایلام، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار*، ویراسته یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی و زاهد کریمی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، جلد اول، صص ۴۳۸-۴۵۵.
- ساعدموچشی، امیر، (۱۳۹۴)، *گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه سرچم روستای روار، شهرستان سروآباد، استان کردستان، تهران، آرشیو پژوهشگاه باستان‌شناسی*، (منتشر نشده).
- سیدسجادی، سیدمنصور و سامانی، نوروزعلی، (۱۳۷۸)، *گزارش یک فصل کاوش در تپه نورآباد، لرستان، باستان‌شناسی و هنر ایران: مقاله ۳۲ در بزرگداشت عزت‌الله نگهبان*، به کوشش عباس علیزاده، یوسف مجیدزاده و صادق ملک‌شهمیرزادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، صص ۸۵-۱۳۰.
- شریفی، فرشته و زینی‌وند، محسن، (۱۳۹۸)، *شناسایی و بررسی باستان‌شناسی دشت قروه، کردستان، گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*، جلد دوم، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۷۳۵-۷۴۱.
- شهبازی، سیاوش، (۱۳۸۵)، *تبیین گاهنگاری پیش از تاریخ دشت سیمره، گزارش‌های باستان‌شناسی ۸*، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: جنوب غرب ایران، پژوهشگاه باستان‌شناسی ایران، صص ۶۹-۱۰۶.
- طلایی، حسن، (۱۳۸۷)، *عصر آهن ایران*، تهران، سمت.
- علی‌بیگی، سجاد و بریش، نیکول، (۱۳۹۸)، *گزارش فصل نخست کاوش باستان‌شناختی دانشگاه رازی و دانشگاه کپنهاگ در تپه خیبر روانسر، استان کرمانشاه، گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*، جلد دوم، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۹۲۴-۹۳۰.
- علی‌بیگی، سجاد، (۱۳۹۴)، *گزارش بررسی باستان‌شناختی منطقه سرپل ذهاب (قطعات ۴-۱۰) طرح گرمسیری*، آرشیو پژوهشگاه باستان‌شناسی، (منتشر نشده).
- عوبدباشی، امید، حسن پور، عطا و ملکزاده، مهرداد، (۱۳۹۲)، *مطالعات فلزگری کهن در محوطه سنگ‌تراشان لرستان*، هزاره اول پ.م، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان*، ویراسته کمال‌الدین نیکنامی، تهران، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، صص ۶۳۳-۶۴۴.

قسیمی، طاهر، اکبری مسعود، قسیمی آکام، قدری محمدرضا، بحرالعلومی شاپورآبادی فرانک، سادات عظیمی مولود، عزیزی اقبال، (۱۳۹۸)، کاوش نجات‌بخشی گور عصر آهنی روآر، حوزه رودخانه سیروان، هورامن، کردستان، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، ویراسته یوسف حسن‌زاده، علی‌اکبر وحدتی و زاهد کریمی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، جلد او، صص ۶۳-۸۵.

لوین، لوئیس، (۱۳۸۱)، «عصر آهن» در باستان‌شناسی غرب ایران، ویرایش فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران، سمت، صص ۴۴۸-۴۹۶.

ماسکارلا، ا. وایت، (۱۳۸۳)، «شمال غرب ایران در گذر از عصر مفرغ به آهن»، ترجمه علی‌اکبر وحدتی، باستان‌پژوهی، شماره ۱۲، صص ۶۲-۷۴.

مدودسکایا، ا. وایت، (۱۳۸۴)، ایران در عصر آهن I، ترجمه علی‌اکبر وحدتی، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. مظاهری، خداکرم و علی‌بیگی، سجاد، (۱۳۹۳)، «بررسی مسئله پیدایش ساغره‌های سفالی اوایل عصر آهن در تپه گوران، دره هلیلان»، پیام باستان‌شناس ۲۲، صص ۱۵-۳۲.

مظاهری، خداکرم، (۱۳۹۲)، «عصر آهن I: تنوع سنت‌های سفالگری در زاگرس مرکزی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال پنجم، شماره نهم، صص ۶۹-۸۱.

موسوی‌حاجی، سیدرسول، بهرامی، محمد و سجادی، علی، (۱۳۹۳)، «شواهدی از وجود دژی مربوط به ایالت الیبی در لایه‌های زیرین قلعه فلک‌الافلاک خرم‌آباد، لرستان»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ۷، صص ۸۱-۹۴.

نقشینه، امیرصادق، (۱۳۸۳)، «طبقه‌بندی کوزه‌های لوله‌دار عصر آهن و پراکندگی مکانی و زمانی آنها»، پیام باستان‌شناس، سال اول، شماره اول، صص ۳۵-۵۲.

یانگ، کایلر، (۱۳۷۳)، «بازنگری عصر آهن ایران: نظریاتی مقدماتی برای ارزیابی عقاید پیشین»، ترجمه کامیار عبدی، میراث فرهنگی ۱۲، صص ۲۳۷-۲۴۹.

_____ (۱۳۸۲)، «بررسی عصر آهن کنگاور»، ترجمه رقیه رحیمی، گزارش‌های باستان‌شناسی ۲، صص ۳۰۵-۳۱۶.

Alibaigi. S. 2015. Preliminary report of Archaeological Survey in Sarpol-e-Zahab region, parts 4-10 of tropical plan. Unpublished report. Tehran. ICAR. [In Persian].

Alibaigi. S. and Brisch. N. 2020. First season of Excavation at Tapeh Kheibar, Rawansar-Kermanshah. Proceedings of the 17th annual archaeological Symposium of Iran, pp. 924-930. ICAR, RICHT, Tehran. [In Persian].

Altaweel. M. Marsh. A. Mühl. S. Nieuwenhuys. O. Radner. K. Rasheed. K. and Saber. A. 2012. New investigations in the environment, history and archaeology of the Iraq hilly flanks: Shahrizor survey project 2009-2011. *Iraq* 74: 1-35.

Amelirad. Sh. Overlaet. B. and Haerinc. E. 2012. The Iron Age "Zagros graveyard" near Sanandaj (Iranian Kurdistan): preliminary report on the first season. *Iranica Antiqua* 47: 41-99.

Brown. T.B. 1951. *Excavations in Azarbaijan*, 1948. London.

Clayden. T. 1992. Kish in the Kassite period (c. 1650-1150 B.C.). *Iraq* 54: 141-155.

Contenau. G. Ghirshman. R. 1935. *Fouilles du Tépé – Giyan Prés de Néhavend 1931- 1932*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner. Ruevavin (VI).

Curtis. J. 2002. The Evidence for Assyrian Presence in Western Iran. *Sumer* LI (1-2): 32-37.

Curvers. H.H. 1989a. Bronze Age pottery and baked clay objects. *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago, University of Chicago: 131-178.

_____. 1989b. Iron Age pottery and baked clay objects. *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago. University of Chicago: 229-244.

_____. 1989c. Iron Age cast metal objects. *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago, University of Chicago. Chapter 27: 255-320.

- _____. 1989d. Iron Age stone objects, *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago, University of Chicago: 351-362.
- Danti, M. 2013a. The Late Bronze and early Iron Age in northwestern Iran. In: Potts, D. (ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Oxford & New York: 327-76.
- _____. 2013b. *Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- De Morgan, J. 1896. Mission scientifique en perse. Vol. IV. Recherches archéologiques. Paris: Ernest Leroux.
- Dittman, R. 1996. From the third millennium to the seventh century BC. *History of humanity*. Vol. II. In: Dani A.H. and Mohen, J. P. (eds.), Routledge: 224-231.
- Dyson, R.H. Jr. 1968. The archaeological evidence of the second millennium B.C on the Persian Plateau. *Cambridge Ancient History Fascicle*, Vol. II. Chapter XVI. Cambridge.
- _____. 1989. The Iron Age architecture at Hasanlu: An Essay. *Expedition* 31(2-3): 107-27.
- Edwards, M. 1986. "Urmia Ware" and its distribution in north-western Iran in the second millennium B.C: A review of the results of excavations and surveys. *Iran* 34: 57-78.
- Fleming S.J. Pigott, V.C. Swann, C.P. and Nash, S.K. 2005. Bronze in Luristan: preliminary analytical evidence from copper/bronze artifacts excavated by the Belgian Mission in Iran. *Iranica Antiqua* 40: 35-64.
- Frame, L. 2010. Metallurgical investigations at Godin Tepe. Iran. Part I: the metal finds. *Journal of Archaeological Science* 37 (7): 1700-1715.
- Ghasimi, T. Akbari, M. Ghasimi, A. Qaderi, M. Bahrololoumi Shapurabadi, F. Azimi, M. and E. Azizi. 2019. Salvage excavation in an Iron Age tomb at Ruwar in the Sirwan River area, Hawraman, Kurdistan. In: Hassanzadeh, Y. Vahdati, A.A and Karimi, Z. (eds.). Proceedings of the International Conference on the Iron Age in western Iran and neighbouring regions. Vol. 1. 2-3 November 2019. Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, National Museum of Iran and Kurdistan Province ICHHTO. Kurdistan University. Iran. 63-85. [In Persian].
- Godard, A. 1931. *Les Bronzes du Luristan*. Paris.
- Goff, C.M. 1968. Lūristān in the first half of the First Millennium B.C, A preliminary report on the first season's excavations at Bābājan and associated surveys in the Eastern Pish-i-Kūh. *Iran* 6: 105-134.
- _____. 1969. Excavations at Biba Jan 1967: Second Preliminary Report. *Iran* 7: 115-130.
- _____. 1970. Excavations at BabaJan: Third Preliminary Report. *Iran* 8: 141-156.
- _____. 1971. Luristan before the Iron Age. *Iran* 9: 131-152.
- _____. 1977. Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound. Levels II and III. *Iran* 15: 103-140.
- _____. 1978. Excavations at Baba Jan: The pottery and metal from levels III and II. *Iran* 16: 29-66.
- _____. 1985. Excavations at Baba Jan: the architecture and pottery of level I. *Iran* 23: 1-20.
- Haerinck, E. and Overlaet, B. 2010. Bronze and Iron Age pottery from the Ilam graveyard (Pusht-I Kuh, Iran). *Iranica Antiqua* 45: 277-304.
- Haerinck, E. and Overlaet, B. and Jaffar-Muhammand, Z. 2004. Finds from Khatunban B-Badvar valley (Luristan) in the Iran Bastan Museum. Teheran. *Iranica Antiqua* 39: 105-168.
- Hasanpour, A. and Malekzadeh, M. 2019. Sangtarashan after six seasons of archaeological excavations. In: Hassanzadeh, Y. Vahdati, A.A and Karimi, Z. (eds.). Proceedings of the International Conference on the Iron Age in western Iran and neighbouring regions. Vol. 1.

- 2-3 November 2019. Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, National Museum of Iran and Kurdistan Province ICHHTO. Kurdistan University. Iran. 151-174. [In Persian].
- Heidarian. M. Analyzing the role of natural factors in special distribution of prehistoric sites of Sonqor plain. *Pazhoresh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 4: 139-152. [In Persian].
- Henrickson. R.C. 1983-84. Giyan I and II Reconsidered. *Mesopotamia* 18-19: 195-220.
- _____. 1986. A regional perspective on Godin III cultural development in central western Iran. *Iran* 24: 1-55.
- _____. 2011. The Godin Period III Town. on the High road. The history of Godin Tepe. Iran. In: Gopnik H. and Rothman. M. (eds.), Costa Mesa. CA: Mazda: 209-82.
- Herzfeld. E. 1941. *Iran in the Ancient East*. London.
- Howell. R. 1979 Survey of the Malayer plain. *Iran* 17: 156-157.
- Jafari. M.J. 2013. Reoprt of the seasons of archaeological excavation at Lama Cemetery. Iran. *Iranian Archaeology* 4: 58-77.
- Kroll. S. 2005. The southern Urmia basin in the early Iron Age. *Iranica Antiqua* 40: 65-85.
- Levine. L.D. 1971. The Iron Age revealed. *Expedition* 13. 3-4: 39-43.
- _____. 1974. Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros II. *Iran* 12: 99-124.
- _____. 1976. The Mahidasht Project. *Iran* 14: 160-161.
- _____. 2002. The Iron Age. In: F. Hole. (ed.). *The Archaeology of Western Iran*, translated by Z. Basti. Tehran. Samt: 448-496. [In Persian].
- Magee. P. 1997. The Iranian Iron Age and the chronology of settlement in southeastern Arabia. *Iranica Antiqua* 32: 91-108.
- Maleki. Y. 1964. Une fouille en Luristan. *Iranica Antiqua* 4: 1-35.
- Malekzadeh. M. Hasanpour. A. and Hashemi. Z. 2017. Fouilles (2005-2006) à Sangtarashan, Luristan, Iran. *Iranica Antiqua* 52: 61-158.
- Maras. S. 2005. Notes on seals and seal use in western Iran from c. 900-600 BCE. *Iranica Antiqua* 40: 133-147.
- Mazaheri. K. and Alibaigi. S. 2015. Study of the Appearance of Pottery Goblets in the Early Iron Age at Tepe Guran, Hulailan Valley. *Payam-e Bastanshenas* 22: 15-32. [In Persian].
- Mazaheri. Kh. 2013. Iron Age I: The Variety of Pottery Traditions in Central Zagros. *Modares Archaeological Research* 9: 69-81. [In Persian].
- Maurits. N. van Loon. M.N. and Curvers. H. 1989. Conclutions, *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago, University of Chicago: 485-492.
- Medvedskaya. I. 1999. Media and its neighbours I: The localization of Ellip. *Iranica Antiqua* 34: 53-70.
- Medvedskaya. I. N. 2005. Iran: Iron Age I; revised edition. Translated by A. A. Vahdati. Tehran. ICAR. [In Persian].
- Meldgaard. J. Mortensen. P. and Thrane. H. 1963. Excavation at Tepeh Guran, Luristan. *Acta Archaeologica* 34: 97-133.
- Miroschedji. P.D. 2003. Susa and the Highlands. Major Trends in the History of Elamite Civilization. In: Miller, N and Kamyar, A. (eds.), *Yeki bud yeki nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William Sumner*. Los Angeles: Costen Institute or Archeology Monograph Series 48: 17-38.
- Mohammadifar. Y. Mansouri. P. Rezvani. H. 2014. Preliminary report on the salvage Excavation at the Kolàšeg, Guilan-e Gharb of Kermanshah, Iran. *Global Journal of Human-Social Social Science* 14: 29-48.
- Moorey. P.R.S. 1971. Towards a Chronology for the "Luristan Bronze". *Iran* 9: 113-130.

- _____. 1999. The hammered bronzework of Iron Age Luristan (Iran): Problems of chronology and iconography. *The Iranian World, essays on Iranian art and archaeology, presented to Ezat O. Negahban*. In: Alizadeh, A. Majidzadeh, A. and Malek Shahmirzadi, S. (eds.), Tehran: Iran University Press: 146-157.
- Mousavi Haji. S.R. Bahrami. M. and Sajjadi. A. 2015. Some evidence on the existence of Ellipi castel underneath the Falak-o Al Aflak castle, Khorram Abad, Iran. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 12: 81-94. [In Persian].
- Muscarella. O. W. 2004 (1383). North-western Iran: Bronze Age to Iron Age. Translated by A.A. Vahdati. *Bāstānpazhuhi* 12: 62-74. [In Persian].
- _____. 1974. *The Iron Age at Dinkhah Tepe, Iran*. Metropolitan Museum Journal 9: 35-90.
- _____. 1988a. *Bronze and Iron, Ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- _____. 1988b. The background to the Luristan bronzes. In: Curtis, J. (ed.), *Bronze-working Centre of Western Asia 1000-539 B.C.* London: 177-92.
- _____. 1995. Transition to the first millennium B.C. In: Prudence, O.H. Harper, Klengel-Brandt, E. Aruz, J. and Benzel, K. (eds.). *Assyrian Origins: Discoveries at Ashur on the Tigris: Antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin*. New York, Metropolitan Museum of Art: 125-127.
- Muscarella. O.W. 2006. The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 342: 69-94.
- _____. 1981. Surkh Dum at the Metropolitan Museum of Art: a mini-report. *Journal of Field Archaeology* 8 (3): 327-359.
- Naghshineh. A. S. 2004. A Classification of the Spouted Vessels in Iron Age and their Spacial and Temporal Distribution. *Payam-e Bastanshenas* 1: 35-52. Neumann. J. and Parpola. S. 1987. Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia. *Journal of Near Eastern Studies* 46 (3): 161-182.
- Overlaet, B. 2013. The early Iron Age in the Pusht-I Kuh, Luristan, Translated by Kamal Aldin Niknami and Amir Saed Mucheshi, Tehran, Samt. [In Persian].
- _____. 2010. The Iron Age in western Pusht-I Kuh (Ilam Province), Belgian research and Luristan archaeology. *Proceedings of the international symposium on Iranian Archaeology: Western region, Archaeological Report* (8). Tehran. ICAR: 5-26.
- _____. 2013. Luristan during the Iron Age. *The Oxford handbook of ancient Iran*. In: Potts, T. (ed.): 377-391.
- Overlaet. B. and Haerinck. E. 2010. Bronze and Iron Age pottery from the Ilam graveyard (Pusht-I Kuh, Iran). *Iranica Antiqua* 45: 277-304.
- Pigott. V.C. 1981. The adoption of iron in western Iran in the early first millennium B. C: An archaeometallurgicall study. Ph.D Dissertation. Department of Anthropology. University of Pennsylvania.
- Rafii Alavi. B. 2019. A suggestion for the beginning of Iron Age in the western part of Iranian Plateau, the view from the Elamite archaeology. In: Hassanzadeh. Y. Vahdati. A.A and Karimi. Z. (eds.). *Proceedings of the International Conference on the Iron Age in western Iran and neighbouring regions*. Vol. 1. 2-3 November 2019. Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, National Museum of Iran and Kurdistan Prvince ICHHTO. Kurdistan University. Iran. 438-455. [In Persian].
- Reade. J.E. 1995. Iran in the Neo-Assyrian period. In Liverani, M., (ed.), *Neo-Assyrian Geography*, Rome: 31-42.
- Reese. D.S. 1989. Treasures from the sea: shells and shell ornaments from Hasanlu IVB. *Expedition* 31: 80-86.

- Rehder. J.E. 1991. The decorated iron swords from Luristan: their material and manufacture. *Iran* 29: 13-19.
- Saed Mucheshi. A. 2015. Rescue excavations at Sar Cham Site, Darian Dam area, Kurdistan Province, western Iran. Unpublished report. Tehran. Iranian Center for Archaeological Research (ICAR). [In Persian].
- Saed Mucheshi. A. Khalifeh Soltani. S. 2019. Shiran: a submerged Iron Age grave in the Darian dam, Hawraman, Kurdistan. In: Y. Hassanzadeh, Y. and Vahdati, A.A. and Karimi, Z. (eds.), *Proceedings of the international conference on the Iron Age in western Iran and neighbouring regions*, Tehran: Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (RICHT). Vol. 2: 215-226.
- Sajjadi. A. and Samani. A. 1999. Excavations at Tappeh Nourabad, Lorestan. In: A. Alizadeh. Y. Majidzadeh and S. Malek Shahmirzadi. (eds.). *The Iranian World; Essays on Iranian Art and Archaeology*. Iran University Press: 85-130. [In Persian].
- Schmidt. E.F. 1938. The second Holmes expedition to Luristan. *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology* 6: 205-216.
- Schmidt. E.F. and van Loon. N.M. 1989. The 1934 and 1935 surveys, *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago, University of Chicago: 9-12.
- Schmidt. F.E. 1989. *The first Holmes expedition to Luristan: a summary*, The Holmes expeditions to Luristan. Chicago, The University of Chicago: 1-7.
- Shahbazi. S. 2012. The prehistoric chronology of the Seimare plain. *Archaeological Reports* 8. Tehran. Iranian Center for Archaeological Research: 69-106. [In Persian].
- Sharifi. F. 2020. The archaeology survey of Qurveh plain, Kurdistan province. Proceedings of the 17th annual archaeological Symposium of Iran, pp. 735-741. ICAR, Research Institute of Cultural Heritage & Tourism (RICHT), Tehran. [In Persian].
- Soto-Riesle. P. and Dastugue J. 1983. The population of the Konamazan region of Luristan in the Late Bronze Age and in the Iron Period. *East and West* 33 (1/4): 177-216.
- Stein. A. 1940. *Old routes of western Iran*. London.
- Stronach. D. 1978. Tepe Nush-i Jan. *Iran* 16: 195.
- Stronach. D. and Roaf. M. 1978. Excavations at Tepe Nush-I Jan, part I, A third interim report. *Iran* 16: 1-28.
- Talai. H. 2008. The Iron Age of Iran. Tehran. Samt. [In Persian].
- Thrane, H. 1970b. Recent archaeological investigations of protohistoric Luristan, *Actes du VIIIe Congrès UISPP, Prague 1966*: 124-7. Prague.
- _____. 1964. Archaeological investigations in western Luristan, preliminary report of the second Danish archaeological expedition to Iran. *Acta Archaeologica* 15: 153-169.
- _____. 1965. Archaeological investigations in western Luristan, *Acta Archaeologica* 35: 153-68.
- _____. 1968. Bronzerner fra Luristan-og et dansk pionerarbeide. *Nationlmuseets Arbeidsmark*: 5-26.
- _____. 1970a. Tepe Guran and the Luristan bronzes. *Archaeology* 23 (1): 26-35.
- _____. 1999. Pots and peoples—once again. The goblets from the Bronze Age settlement at Tepe Guran, Luristan. *Iranica Antiqua* 34: 21-40.
- _____. 2001. *Tepe Guran in Luristan, the Bronze Age and Iron Age periods*, Moesgaard, (with contributions by J. Clutton-Brock. J. Balslev Jørgensen and Verner Alexandersen), Jutland Archaeological Society Publications Vol. 38.
- Udbashi. O. Hasanpour. A. and M. Malekzadeh. 2014. Archaeometallurgic Studies at Sangtarashan Site, Lorestan, 1st Millenium Plain. In: K. A. Niknami (ed.). *Proceedings of*

- the International Congress of Young Archaeologists. 27-29 October 2014. University of Tehran. Iran. 633-644. [In Persian].
- Van Loon. N.M. 1989. Gar Zore. *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago. The University of Chicago: 13.
- Van Loon. N.M. and Curvers. H.H. 1989. Conclutions. *The Holmes expeditions to Luristan*. Chicago. The University of Chicago: 485-492.
- Vanden Berghe. L. 1959. *Archéologie de l'Iran Ancien*. Leiden.
- _____. 1968. *Het Archaeologisch onderzoek naar de bronscultuur van Luristan, opgravingen in Pusht-I Kuh. I, Kalwali en War Kabud (1965 en 1966)*, avec un résumé français: Les recherches archéologiques dans le Luristan, fouilles dans le Pusht-I Kuh I, Kalwali et War Kabud (1965v et 1966), Brussel.
- _____. 1971. Excavation in Pusht-i Kuh (Iran) tombs provinde evidence on dating "Typical Luristan Bronzes". *Archaeology* 24 (3): 263-271.
- _____. 1973. La chronologie de la civilization des bronzes du Pusht-i Kuh, Luristan, *Proceedings of the 1st. Annual symposium of archaeological research in Iran*, Teheran: 1-6.
- Wilkinson. T.J. 2003. Archaeological survey and long-term population ternds in upper Mesopotamia and Iran. In: Miller, N and Kamyar, A. (eds.), *Yeki bud yeki nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William Sumner*. Los Angeles: Costen Institute or Archeology Monograph Series 48: 17-38.
- Young. T. C. 1994. Early Iron Age Iran Revisited: Preliminary suggestion for the Re-analysis of old constructs. Translated by K. Abdi. *Mirase Farhangi* 12: 237-249. [In Persian].
- _____. 2004. The Kangavar survey, the Iron Age. In: H. Fahimi. (ed.). Translated by R. Rahimi Sorkhani. *Archaeological Reports 2. ICAR*: 305-316. [In Persian].
- Young. T.C. 1965. Comparative Ceramic Cronology for Western Iran, 1500-500 b.c. *Iran* 13: 53-85.
- _____. 1966. Survey in western Iran. *Journal of Near Eastern Studies*. 25 (4): 228-239.
- _____. 1967. The Iranian migration into the Zagros. *Iran* 5: 11-34.
- _____. 1969. *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*. Royal Ontario Museum, Art and Archaeology, Occasional Paper 17, Ontario: Royal Ontario Museum.
- _____. 1975. An archaeology survey of the Kangāvar valley. In: Bagherzadeh, F. (ed.), *Proceedings of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Tehran, 1974*: 23-30.
- Young. T.C. and Levine. L.D. 1974. *Excavations at Godin Project: Second Progress Report*. Occasional Paper 26, Royal Ontario Art and Archaeology, Toronto: Royal Ontario.

جدول ۱: تاریخ پیشنهادی شروع عصر آهن در مناطق مختلف زاگرس مرکزی و سنت‌های سفالی شناسایی شده.

Table 1. The date suggested for the beginning of the Iron Age and identified pottery traditions in different regions of Central Zagros.

منطقه	تاریخ پیشنهادی	سنت سفالی	ارجاع
گوران/اهلیلان	۱۲۰۰	کاسی/ایلامی	Thrane. 2001; Thrane. 1970: 30-2
شرق لرستان	حدود ۱۲۰۰	سفال خاکستری نکرنگ، سفال نخودی و قرمز گیان I	Goff. 1968: 127
لرستان	۱۰۰-۱۲۰۰	سفال منقوش	Maurits <i>et al.</i> 1989: 491, Tab. 32
غرب ایران	۱۲۵۰/۱۳۰۰	افق سفال خاکستری غرب قدیم (س.خ.غ.ق)	Young. 1967
پشتکوه	۱۲۵۰/۱۳۰۰	سفال نخودی ساده	Vanden Berghe. 1973: 4-5
	۱۲۵۰/۱۳۰۰	سفال نخودی ساده	اورلت ۱۳۹۲
زاگرس مرکزی	۱۴۰۰	سفال کاسی/ایلامی، خاکستری و ساغرهای پایه دکمه‌ایی	Henrickson. 1983-4
	۱۳۵۰	پایان سنت گودین III	Dyson. 1968; Curvers. 1989b: 229
تپه گودین کنگاور	اواخر هزاره دوم	سفال خاکستری	Young. 1969: 23
جامه‌شوران/ماهیدشت	۱۲۵۰	ساغرهای کاسی/ایلامی و س.خ.غ.ق	لوین ۱۳۸۱: ۴۶۹